

“Waarom doen we dit eigenlijk?”

BEZINNING EN ZELFVERSTAAN BIJ LITURGISCHE VERANDERING VAN KERKENRADEN
IN DE CONTEXT VAN DE GEREFORMEERDE BOND

Hendrik Nieuwenhuysen: Bijeenkomst van de Commissie ter Verbetering van de Rijmsalmen in het Mauritshuis te Den Haag.

Nico Dijkdrent

“Waarom doen we dit eigenlijk?”

BEZINNING EN ZELFVERSTAAN BIJ LITURGISCHE VERANDERING VAN KERKENRADEN
IN DE CONTEXT VAN DE GEREFORMEERDE BOND

N.L. (Nico) Dijkdrent (1400975)

Praktische theologie

Protestantse Theologische Universiteit

16 augustus 2025

Begeleider: dr. J. Rondaij

Beoordelaar: dr. mr. K.W. de Jong

Samenvatting

In dit onderzoek wordt inzicht gegeven de overwegingen van kerkenraden in processen van liturgische verandering binnen de context van de Gereformeerde Bond. Door literatuurstudie werd inzicht gegeven in het kenmerkende van de liturgie in de Gereformeerde Bond en vormde zich een normatief kader. Door het afnemen van vijf semigestructureerde interviews werd inzicht gegeven in de praktijk. Door de uitkomsten van de interviews met het literatuuronderzoek te vergelijken, onderzocht de auteur welke rol de norm van de gereformeerde traditie speelt in hoe kerkenraden tot liturgische veranderingen komen en hoe zij de verhouding tussen de norm en deze verandering verstaan. Dat vertaalt zich niet in een vastgesteld kader aan praktijken, omdat de gereformeerde traditie als normatief blijkt te functioneren binnen een kader van theologische principes waaraan kerkenraden zich conformeren. Dit onderzoek levert een bijdrage aan de verduidelijk van de stand van zaken wat liturgie betreft in de Gereformeerde Bond.

Sleutelwoorden: Gereformeerde Bond, liturgische verandering, beleid, kerkenraden, traditie

Opgedragen aan Leendert Alidaan Heemskerk,

Geesje Ouwehand-Buis,

en Maria Jacoba Dijkdrent-Ouwehand.

“Geslacht aan geslacht zal Uw werken roemen;

en zij zullen Uw mogendheden verkondigen.” – Psalm 145:4

Inhoudsopgave

Samenvatting.....	4
1. Inleiding	9
1.1 Introductie.....	9
1.2 Situering en probleemstelling	9
1.2.1 Van conformiteit naar 'wildgroei'	9
1.2.2 Ambtsdrager in tijden van verandering	10
1.2.3 Doelstelling	11
1.3 Onderzoeksvraag en deelvragen.....	11
1.4 Relevantie van het onderzoek.....	12
1.4.1 Wetenschappelijke relevantie	12
1.4.2 Kerkelijke relevantie	12
1.4.3 Maatschappelijke relevantie.....	12
1.4.4 Conclusie	12
2. Methodologie	14
2.1 Introductie.....	14
2.2 Aanpak.....	14
2.2.1 Literatuurstudie	14
2.2.2 Empirisch deel.....	14
2.2.3 Theoretisch kader	15
2.2.4 Problematisering van het theoretisch kader	15
2.3 Opzet van de interviews	16
2.3.1 Vormgeving	16
2.3.2 De interviewvragen	17
2.3.3 Werving en selectie.....	17
2.3.4 Respondenten	18
2.4 Omgang met de data.....	18
2.4.1 Dataverwerving.....	19
2.4.2 Dataverwerking.....	19
2.4.3 Data-analyse	19
2.5 Positionaliteit	20
3. De liturgie van de Gereformeerde Bond	21
3.1 Introductie.....	21
3.2 Definitie liturgie.....	21
3.2.1 Antropologische definitie.....	22
3.2.2 Theologische definitie.....	23

3.2.3 Werkdefinitie	24
3.3 Definitie van 'de' Gereformeerde Bond	25
3.4 Kenmerken van liturgie in de context van de Gereformeerde Bond	26
3.4.1 Een definitie van liturgie vanuit de Gereformeerde Bond	26
3.4.2 Ontmoeting met God	27
3.4.3 Woord	28
3.4.4 Antwoord	28
3.4.5 Verstaanbaar en sober	30
3.4.6 Gezamenlijkheid en individualiteit	31
3.4.7 Veranderlijkheid	31
3.5 Recente veranderingen in de liturgie	32
3.5.1 Prediking	32
3.5.2 Bijbelvertaling en hertaling van de formulieren	33
3.5.3 Gemeentezang	33
3.5.4 Spiritualiteit	34
3.5.5 Evangelische invloeden in de liturgie	34
3.6 Conclusie	35
4. Redenen en overwegingen	37
4.1 Introductie	37
4.1.1 Respondenten	37
4.1.2 Veranderingen	38
4.2 Kenmerken van de liturgie	38
4.2.1 Centraliteit van de prediking	39
4.2.2 Soberheid	40
4.2.3 Participatie	40
4.2.4 Overig	41
4.3 Beweegredenen	42
4.3.1 Intern	42
4.3.2 Extern	43
4.4 Overwegingen	44
4.4.1 Verhouding van Woord en cultuur	44
4.4.2 Begrijpelijkheid	45
4.4.3 Eenheid van de gemeente	46
4.4.4 Pluriformiteit in de gemeente	47
4.4.5 Oecumene met andere gemeenten/kerken	48
4.4.6 Hellend vlak	48
4.4.7 Predikant	49

4.5 Conclusie	50
5. Weging	51
5.1 Introductie	51
5.2 Traditie in de gemeenten van de respondenten	51
5.2.1 Plek van de traditie	51
5.2.2 Zelfverstaan	52
5.3 Weging	53
5.3.1 Overeenstemming	54
5.3.2 Verschil	54
5.3.3 Definitie	56
5.4 Conclusie	57
6. Conclusies en aanbevelingen	58
6.1 Introductie	58
6.2 Beantwoording van de deelvragen	58
6.2.1 Wat kenmerkt de liturgie van gemeenten die zich met de Gereformeerde Bond verbonden weten en wat zijn de recente ontwikkelingen daarin?	58
6.2.2 Wat zijn de redenen voor kerkenraadsleden om over veranderingen in de liturgie na te denken en welke overwegingen zijn bepalend voor de keuzes die zij daarin maken?	58
6.2.3 Hoe verstaan de kerkenraden deze keuzes in het licht van hun gereformeerde liturgische traditie?	58
6.3 Beantwoording van de hoofdvraag	59
6.3.1 Herijking	59
6.4 Aanbevelingen	59
6.4.1 Voor kerkenraden	59
6.4.2 Voor de Gereformeerde Bond	60
6.4.3 Voor vervolgonderzoek	60
Evaluatie	61
Onderzoeksresultaten	61
Methode	61
Bibliografie	62
Bijlage – Datamanagementplan	66

1. Inleiding

1.1 Introductie

In dit hoofdstuk wordt het centrale probleem van het onderzoek geïntroduceerd, de hoofdvraag geformuleerd en uiteengezet in drie deelvragen. Tot slot wordt de relevantie van het onderzoek besproken.

1.2 Situering en probleemstelling

Door de theologische opleiding, de stages en het vervullen van preekbeurten buiten eigen dorp, is de onderzoeker in aanraking gekomen met een diversiteit aan liturgische gebruiken en vormen in gemeenten die zich verbonden weten met de Gereformeerde Bond. Dat is een stroming of modaliteit binnen de Protestantse Kerk in Nederland en een van haar voorgangers, de Nederlands Hervormde Kerk. Zij kenmerkt zich door de normatieve status die men aan de gereformeerde belijdenissen toekent (zie 3.3). Zij organiseert bijeenkomsten voor ambtsdragers, en communiceert met haar achterban door publicaties en haar eigen weekblad: de Waarheidsvriend. De, vergeleken met de breedte van de Protestantse Kerk in Nederland beperkte, diversiteit in gebruiken en vormen is niet zomaar ontstaan, maar gedurende de tijd tot stand gekomen na processen van verandering.

1.2.1 Van conformiteit naar 'wildgroei'

In de eerste decennia naar haar oprichting in 1906 werd de Gereformeerde Bond getekend door een mate van conformiteit waar het de liturgie betrof. Men maakte gebruik van de zogenoemde 'klassiek-gereformeerde liturgie' en zong uitsluitend psalmen. Deze gebruiken stonden vast en waren nauwelijks een punt van discussie.¹ Deze conformiteit beperkte zich niet tot Gereformeerde Bond, maar vormde een verbinding met de rest zogenoemde 'gereformeerde gezindte' als een kleine gereformeerde oecumene die elkaar herkennen in eenzelfde liturgie.

De situatie van conformiteit is inmiddels voorbij. In 2012 publiceert het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond een brochure, waarin Vergunst spreekt van "wildgroei."² Vanuit de leden van de Gereformeerde Bond komt de gezangenbundel Weerklank in 2016 tot stand. Eerder, in 1995, 2005 en 2015 werd de bundel Op Toonhoogte uitgegeven door de Hervormd-Gereformeerde Jeugdbond. Dat is een organisatie die los staat van de Gereformeerde Bond, maar wel dezelfde achterban deelt. In de brochure van 2012 wordt geconstateerd dat deze bundel niet bedoeld was voor liturgisch gebruik, maar wel zo is gaan functioneren.³

Van de Lagemaat besteedt in zijn onderzoek aandacht aan de liturgie. Hij benoemt een toenemende ruimte voor het zingen van gezangen, maar ook een verschuiving in muzikale smaak.⁴ Ook in de gebedspraktijk komt er ruimte voor andere vormen, zoals gebedsministry.⁵ Een reactie op het

¹ J. Exalto, F. van Lieburg (red.), *Bonders in opmars: hervormd-gereformeerden 1890-1960* (Apeldoorn: Labarum Academic, 2015).

² P.J. Vergunst, "Leiding geven ondanks ongelijktijdigheid," in *De liturgie in hervormde gemeenten*, Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond (red.), 3^e druk (Apeldoorn: Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland, 2012): 9-10.

³ Marc J. de Vries, "Een onderzoek naar de praktijk," in *De liturgie in hervormde gemeenten*, Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond (red.), 3^e druk (Apeldoorn: Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland, 2012): 66.

⁴ T. van de Lagemaat, *De stille evolutie: Individualisering in de Gereformeerde Bond* (Barneveld: DBUmedia, 2013): 176-77.

⁵ van de Lagemaat, *De stille evolutie*, 200.

onderzoek van Van de Lagemaat wijt de veranderingen aan “evangelische invloeden.”⁶ Een dergelijke reactie kan gezien worden als iets waar Van de Lagemaat in zijn onderzoek ook op wijst, namelijk dat er vanuit het Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond pogingen worden ondernomen in hun schrijven om deze tendensen af te remmen.⁷ Van de Lagemaat zelf schetst de ontwikkelingen als een doorwerking van de bredere maatschappelijke tendens van individualisering.⁸ Hij meent dat er niet een groep van “evangelische Bonders” is ontstaan.⁹ Ook De Heer stelt in een recenter onderzoek dat de invloeden van de evangelische beweging eerder opgevat moeten worden als ‘een gezamenlijke invloed vanuit de moderne emancipatiegeest’.¹⁰

1.2.2 Ambtsdrager in tijden van verandering

In informele gesprekken stuitte de onderzoeker binnen de context van de Gereformeerde Bond op kerkenraden die worstelden met het omgaan met processen van verandering, met name in de liturgie. Het proces van liturgische verandering kan moeizaam verlopen. Veranderingen worden lang niet altijd door iedereen gedragen. Soms leidt het tot conflict.¹¹

De kerkenraad wordt verantwoordelijk gehouden voor de vormgeving van de liturgie. Namens de gemeente neemt men besluiten. Ook de Gereformeerde Bond benadrukt de verantwoordelijkheid van de kerkenraad.¹² Deze verantwoordelijkheid wordt gevoeld. Men heeft veelal een sterk besef van roeping om de gemeente te leiden.¹³ In die gemeente doet zich ondertussen allerlei verandering voor, waarvoor meer dan eens vanuit de Gereformeerde Bond gewaarschuwd wordt met een beroep op de traditie waarin men staat.

Ambtsdragers zitten in een lastige situatie en er wordt van hen verwacht dat ze beslissingen nemen en die verantwoorden. Er is geen sprake meer van een gezag dat gekoppeld is aan het ambt.¹⁴ Gezag wordt meer gekoppeld aan kennis van zaken.¹⁵ Wil men leidinggeven, dan moet men zich richting de gemeente bewijzen. Men verwacht heldere communicatie en openheid van zaken.¹⁶ Daarmee komt er een groot gewicht te liggen op de verantwoording van besluiten van de kerkenraad.

Om kerkenraden te ondersteunen in het leidinggeven, en invloed uit te oefenen, publiceert de Gereformeerde Bond brochures.¹⁷ Uit een klein onderzoek in 2011 blijkt echter dat de invloed van de publicaties gering is. De Vries vraagt op: “Weten we nog wel goed waarom we de dingen doen zoals we ze doen en zijn eventuele veranderingen gebaseerd op het geven van geestelijke leiding

⁶ L. van der Waal, “Nieuw beleid voor GB geen oplossing,” *De Waarheidsvriend*, 17 februari 2014, <https://gereformeerdebond.nl/de-waarheidsvriend/artikelen/nieuw-beleid-voor-gb-geen-oplossing/>.

⁷ van de Lagemaat, *De stille evolutie*, 178.

⁸ Idem, 171.

⁹ Idem, 76.

¹⁰ J.M.D. de Heer, *Spiegel & spanningsbron. Opinievorming in reformatische kerken over de evangelische beweging en de charismatische vernieuwing*, (Houten: Den Hertog, 2018): 31.

¹¹ M.A. Kuijt, “Een proces van bezinning,” in *De liturgie in hervormde gemeenten*, Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond (red.), 3^e druk (Apeldoorn: Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland, 2012): 54.

¹² Vergunst, “Leiding geven ondanks ongelijktijdigheid,” 8.

¹³ van de Lagemaat, *De stille evolutie*, 270.

¹⁴ Idem, 160.

¹⁵ Idem, 351.

¹⁶ Idem, 355-56.

¹⁷ van de Lagemaat, *De stille evolutie*, 178.

door de kerkenraad?”¹⁸ Vanuit de Gereformeerde Bond klinkt niet minder kritisch de vraag naar verantwoording. Deze kritiek is begrijpelijk, omdat liturgie binnen de Gereformeerde Bond wordt gedefinieerd als een dialoog tussen God en mensen.¹⁹

1.2.3 Doelstelling

Als vanuit de gemeente de vraag naar verandering klinkt, en vanuit de Gereformeerde Bond het tegengeluid klinkt, is het des te belangrijker dat kerkenraden zich weten te verantwoorden in het licht van de traditie waarin zij zich bewegen. Het onderzoek uit 2011 stelt echter dat er sprake is van weinig studie, kennis en inzicht, waardoor de kerkenraad vooral luistert naar de gemeente.²⁰ De Vries benadrukt dat het om een kleine steekproef gaat,²¹ maar de resultaten nodigen uit tot verder onderzoek. De aanleidingen tot liturgische verandering en de overwegingen in het proces van liturgische verandering dienen in kaart te worden gebracht. Dan kan worden getoetst of de liturgische veranderingen die zich voordoen in de Gereformeerde Bond gestoeld zijn op argumenten vanuit de gereformeerde traditie, of de wil van de gemeente. Hierbij is het belangrijk om het perspectief van kerkenraadsleden in te brengen, zodat er niet over hen gesproken wordt, maar met hen.

1.3 Onderzoeksvraag en deelvragen

Op basis van de bovenstaande probleemstelling en doelstelling volgt de onderzoeksvraag:

Hoe verstaan kerkenraden verbonden met de Gereformeerde Bond hun overwegingen in het proces van liturgische verandering in het licht van de gereformeerde liturgische traditie?

Om deze onderzoeksvraag te beantwoorden zijn daarbij de onderstaande deelvragen geformuleerd:

1. Wat kenmerkt de liturgie van gemeenten die zich met de Gereformeerde Bond verbonden weten en wat zijn de recente ontwikkelingen daarin?
2. Wat zijn de redenen voor kerkenraadsleden om over veranderingen in de liturgie na te denken en welke overwegingen zijn bepalend voor de keuzes die zijn daarin maken?
3. Hoe verstaan de kerkenraden deze keuzes in het licht van hun gereformeerde liturgische traditie?

De deelvragen worden in de loop van drie hoofdstukken beantwoord worden. Vanwege de aard van het onderzoek en de aanpak die het vereist focust niet ieder hoofdstuk zich op één deelvraag. Er vindt namelijk zowel literatuuronderzoek als empirisch onderzoek plaats. In hoofdstuk 3 wordt het literatuuronderzoek gepresenteerd. Dit dient ook als een weergave van de *status quaestionis*. In hoofdstuk 4 wordt het merendeel van het empirisch onderzoek gepresenteerd. Ten slotte wordt een kleiner deel van het empirisch onderzoek in hoofdstuk 5 gepresenteerd. In dat hoofdstuk wordt de opbrengst gewogen aan de hand van de gegevens in hoofdstuk 3. In het volgende hoofdstuk zal de structuur nader worden toegelicht.

¹⁸ de Vries, “Een onderzoek naar de praktijk,” 65.

¹⁹ H. Roseboom, “Het wezen van de liturgie,” in *De liturgie in hervormde gemeenten*, Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond (red.), 3^e druk (Apeldoorn: Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland, 2012): 19-20.

²⁰ Idem, 66.

²¹ Idem, 65.

1.4 Relevantie van het onderzoek

1.4.1 Wetenschappelijke relevantie

Dit onderzoek is wetenschappelijk relevant omdat het inzicht verschaft in de wijze waarop er binnen kerkenraden van gemeenten die zich tot de Gereformeerde Bond rekenen met liturgische veranderingen wordt omgegaan. Daarmee vormt het een aanvulling op het in 2011 verrichte onderzoek. Sinds dat onderzoek hebben er ook nieuwe veranderingen plaatsgevonden, zoals de introductie van de bundel Weerklank. Door empirisch onderzoek te verrichten wordt niet alleen inzicht in de huidige stand van zaken verschaft, waardoor de blik op dit deel van de Protestantse Kerk in Nederland verbreed wordt, maar krijgen we ook zicht op de ontwikkeling van het geestelijk leiderschap in de kringen van de Gereformeerde Bond, dat door het genoemde onderzoek geproblematiseerd wordt.

1.4.2 Kerkelijke relevantie

Dit onderzoek is relevant voor de kerk omdat het inzicht geeft in de huidige stand van zaken van de ontwikkeling van liturgie in dit deel van de Protestantse Kerk in Nederland. Daarmee heeft dit onderzoek een praktische relevantie voor de Protestantse Kerk in Nederland in het algemeen, en voor (gemeenten die zich rekenen tot) de Gereformeerde Bond in het bijzonder. Het verdiept de kennis van de manier van vieren die in de Gereformeerde Bond gebruikelijk is, en hoe deze manier van vieren is onderbouwd.

In het onderzoek van het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond uit 2011 wordt opgemerkt hoe gering er door kerkenraden gebruikt wordt van publicaties op het gebied van liturgiek.²² “De stem van (een zekere stroming binnen) de gemeente is blijkbaar meer bepalend bij de besluitvorming dan een goede studie met gereformeerde overwegingen.”²³ Het is niet duidelijk of de situatie veranderd of gelijk gebleven is. Dit onderzoek schept daarin duidelijkheid. Bovendien opent het mogelijk wegen voor verdere reflectie. Daarnaast kan, op basis van dit onderzoek, het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond tot initiatieven komen om kerkenraden handvatten, publicaties, aan te reiken die hen in toekomstige overwegingen kunnen steunen.

1.4.3 Maatschappelijke relevantie

Dit onderzoek is binnenkerkelijk gericht en focust zich op een specifieke modaliteit binnen de Protestantse Kerk in Nederland. Daarmee ligt een maatschappelijke relevantie van dit onderzoek niet voor de hand. Toch meen ik dat dit onderzoek, zij het indirect, een maatschappelijke relevantie heeft. Ook in de maatschappij wordt er geworsteld met gezag.²⁴ De vraag naar openheid van zaken, heldere communicatie, en verantwoording van beslissingen zijn niet alleen relevant binnen de kerkelijke context. Dit onderzoek geeft inzicht in hoe kerkenraden omgaan met veranderingen in de cultuur en tijdsgeest en het beroep dat dat op hen doet. Andere groepen of bewegingen kunnen zich daaraan spiegelen of er lering uit trekken.

1.4.4 Conclusie

Dit onderzoek verschaft inzicht in het besluitvormingsproces van kerkenraden met betrekking tot een beladen onderwerp, binnen een weinig onderzochte context. Daardoor wordt de stand van zaken opgemaakt en de kennis over liturgische ontwikkeling binnen de Gereformeerde Bond

²² de Vries, “Een onderzoek naar de praktijk,” 66.

²³ Ibidem.

²⁴ A.M. Verbrugge, *De gezagscrisis. Filosofisch essay over een wankle orde* (Amsterdam: Boom, 2023).

verbreedt. Daarnaast biedt het onderzoek mogelijk inzicht in wijzen waarop omgegaan kan worden met veranderende gezagsverhoudingen.

2. Methodologie

2.1 Introductie

In dit hoofdstuk wordt inzicht gegeven in de methodologische opzet van dit onderzoek (2.2 en 2.3). Vervolgens wordt de omgang met de data behandeld (2.4). Ten slotte komt de positionaliteit van de onderzoeker ter sprake (2.5).

2.2 Aanpak

Om de onderzoeksvraag en deelvragen te beantwoorden wordt gebruik gemaakt van literatuurstudie en empirisch onderzoek. Het empirisch deel van het onderzoek is nodig vanwege de complexe en contextafhankelijke informatie die ik nodig heb om de vraag te beantwoorden.²⁵ Het gaat immers om het ontwaren van beweegredenen die niet altijd formeel worden gecommuniceerd.

2.2.1 Literatuurstudie

Het deel literatuurstudie dient voornamelijk tot beantwoording van deelvraag 1: Wat kenmerkt de liturgie van gemeenten die zich met de Gereformeerde Bond verbonden weten en wat zijn de recente ontwikkelingen daarin? De literatuur heb ik verzameld door zoekmachines (voornamelijk de catalogi van de universiteitsbibliotheken PThU en RUG, en Google Scholar) te gebruiken. De literatuur diende tot het schetsen van de context van de Gereformeerde Bond en haar liturgische tradities, kenmerken en praktijken in een historisch opzicht.

Een klein deel van literatuurstudie beoogt ook de laatste deelvraag: Hoe verstaan de kerkenraden deze keuzes in het licht van hun gereformeerde liturgische traditie? De gebruikte literatuur dient met name om de overwegingen van de onderzochte kerkenraden te wegen. Deze weging zal plaats vinden in een theoretisch kader, vormgegeven door de verwerking van de theorie van de vier theologische *voices* van Watkins.²⁶ Dit zal ik in paragraaf 2.2.3 verder toelichten.

2.2.2 Empirisch deel

Deelvraag 2 en 3 vormen de kern van het empirisch deel van het onderzoek: Wat zijn de redenen voor kerkenraadsleden om over veranderingen in de liturgie na te denken en welke overwegingen zijn bepalend voor de keuzes die zij daarin maken? Hoe verstaan de kerkenraden deze keuzes in het licht van hun gereformeerde liturgische traditie? Ook deelvraag 1 maakt deel uit van het empirisch onderzoek. Het literatuuronderzoek moet worden aangevuld door data uit het empirisch onderzoek.

Er is gekozen voor semigestructureerde interviews bestaande uit zes kernvragen om te kunnen bepalen wat de overwegingen, motiveringen en bronnen zijn die in het proces van liturgische verandering een rol spelen. Omdat de kijk op liturgie en de omgang met voornoemde zaken per kerkenraad verschillend zal zijn, is een bepaalde mate van flexibiliteit nodig in de interviews.²⁷ Daarom is een gestructureerd interview niet geschikt. Overwegingen komen niet meteen, en zeker niet geheel, in een antwoord op tafel.²⁸

²⁵ J. Mason, *Qualitative Researching* (Londen: SAGE, 2002): 4.

²⁶ C. Watkins, *Disclosing Church: An Ecclesiology Learned from Conversations in Practice* (Taylor & Francis Group, 2020), hoofdstuk 4, ProQuest Ebook Central.

²⁷ Mason, *Qualitative Researching*, 110.

²⁸ Ik denk hierbij aan wat Mason schrijft over de 'wish to achieve depth and complexity in (...) people's situated or contextual accounts and experiences.' Idem, 65.

Ook een *survey* is minder geschikt, omdat de gezochte informatie te specifiek is om door middel van die vorm beantwoord te krijgen. Een interview doet meer recht aan het contextafhankelijke.²⁹ De mogelijkheid om te kunnen doorvragen of te specificeren ontbreekt eveneens in een *survey*. Bovendien heeft de Gereformeerde Bond in 2011 al iets soortgelijks gedaan.

2.2.3 Theoretisch kader

In *Talking about God in practice* wordt een onderscheid gemaakt tussen vier theologiën, of vier stemmen, *voices*, van theologie.³⁰ Deze *voices* zijn als volgt:

Operant: De praktijken van een groep dragen een eigen theologie in zich.

Espoused: Dit is de wijze waarop een groep haar theologie onder woorden brengt.

Normative: Dit gaat om de theologische autoriteit. Welke bronnen zijn normatief? De Schrift, de belijdenis, liturgie of de kerkorde?

Formal: Dit gaat om de academische theologie. Vanuit deze stem vindt er dialoog plaats met andere disciplines.

Watkins benadrukt de onderlinge verbondenheid van de vier stemmen. Ze zijn voortdurend met elkaar in gesprek en zijn afhankelijk van elkaar.³¹ Dat betekent dat deze stemmen zich steeds tot elkaar verhouden. Deze verhouding kan zich uiten in overeenstemming, of in verschil. In de onderzoeksvraag en in deelvraag 3 wordt gesproken over het 'verstaan'. Dat verstaan is de weging van die verhouding. In dit onderzoek betreft dat dan de verhouding van *normative theology* en *espoused theology*.

Watkins stelt dat *espoused* en *operant theology* volop gevormd en ingegeven worden door de *normative theology*.³² Dit kan dus getoetst worden door te onderzoeken in welke mate *normative* en *espoused theology* overeenstemmen, of juist verschillen. Dit geeft inzicht in hoe de *normative theology* als normatief functioneert. Omgekeerd geeft het ook inzicht in hoe de *espoused theology* de huidige normen bevragen. Dit inzicht kan ook aangeduid worden als wat Watkins *disclosure* noemt.³³

Op deze wijze kan in dit onderzoek een weging plaatsvinden. Hoe functioneert de gereformeerde liturgische traditie, zoals deze wordt verwoord door de Gereformeerde Bond, in de contexten van de respondenten? Hoe geven de kerkenraden daar woorden, of invulling, aan?

2.2.4 Problematisering van het theoretisch kader

Het is goed om niet alleen het theoretisch kader te presenteren, maar ook de beperkingen ervan voor dit onderzoek te bespreken. Watkins' verwerking van de *theology in four voices* is voortgekomen uit opgemerkte beperkingen van het oorspronkelijke model. Zij zocht te verhelderen

²⁹ Idem, 64.

³⁰ Helen Cameron, *Talking about God in practice: Theological Action Research and Practical Theology* (Hymns Ancient & Modern Ltd, 2010), hoofdstuk 4, ProQuest Ebook Central.

³¹ Watkins, *Disclosing church*, hoofdstuk 4.

³² Ibidem.

³³ Ibidem.

hoe de onderscheiden stemmen in een geheel functioneren door de onderlinge verbondenheid te benadrukken.³⁴

In dit onderzoek komt een andere beperking naar voren, namelijk dat de te onderscheiden *voices* niet eenduidig zijn. Dat heeft allereerst te maken met de onderzochte context, namelijk die van de Gereformeerde Bond. In hoofdstuk 3.3 wordt aangetoond dat deze groep niet homogeen is. De standpunten, uitspraken, etc. van een enkele kerkenraad of gemeente (*espoused theology*) kunnen dus niet worden geduid als de standpunten, uitspraken, etc. van het geheel van de Gereformeerde Bond (ook *espoused theology*). Om die reden zullen er meerdere kerkenraden onderzocht worden.

Espoused theology blijkt gelaagd te zijn. Er is sprake van *espoused theologies*, op het niveau van de gemeenten (microniveau), hun kerkenraden (mesoniveau), en op het niveau van de overkoepelende beweging (macroniveau), in dit geval de Gereformeerde Bond.³⁵

Naast de gelaagdheid van, in dit geval de *espoused theology*, is er ook nog sprake van een bepaalde liminaliteit. In het bovenstaande worden de verschillende niveaus getypeerd als *espousing*. Met name het mesoniveau en het macroniveau kunnen echter ook als *normative* gaan functioneren. In dit onderzoek is dat met name van toepassing op het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond. Zij functioneren op macroniveau. Hoewel men zich een adviserende rol toedicht,³⁶ moet haar opinievormende invloed niet onderschat worden. Niet in het minst omdat het merendeel van het hoofdbestuur bestaat uit geschoolde theologen. Zo functioneert het hoofdbestuur, bijvoorbeeld in haar brochures, niet alleen als *espousing*, maar ook als *normative*.

Dit geldt in een zekere mate ook voor de kerkenraden, maar dan ten opzichte van hun gemeente. Zij zijn vanwege hun ambtelijke positie primair verantwoordelijk voor de liturgie.³⁷ Zij hebben een bepaalde leidinggevende rol,³⁸ hoewel de normatieve aard van de uitspraken van de kerkenraad nauw zal samenhangen met de visie op het ambt en het gezag wat aan ambtsdragers wordt verleend.

Het microniveau wordt nu niet ter sprake gebracht vanwege de aard van het onderzoek. Het punt is dat de vier *voices* niet eenduidig zijn. In dit onderzoek wordt de *voice* van de Gereformeerde Bond als *normative* behandeld, vanwege de invloed die men als organisatie heeft.

2.3 Opzet van de interviews

In deze paragraaf worden de vorming van de interviews, de interviewvragen, het proces van werving en selectie en het overzicht van de respondenten weergegeven.

2.3.1 Vormgeving

Er zijn twee mogelijkheden om de interviews af te nemen: door individuen te interviewen, of de kerkenraad als groep. Er is gekozen om individuen uit de kerkenraad te interviewen. In groepssettings kan sociale controle de beantwoording van vragen beïnvloeden. In een individuele setting heeft de respondent meer vrijheid in de beantwoording van de vragen. Bovendien kan dieper

³⁴ Watkins, *Disclosing church*, hoofdstuk 4.

³⁵ Van de Lagemaat, *De stille evolutie*, 144-146. Hij gebruikt deze terminologie in van niveau's op vergelijkbare wijze.

³⁶ Vergunst, "Leiding geven ondanks ongelijktijdigheid," 8.

³⁷ Ibidem.

³⁸ de Vries, "Een onderzoek naar de praktijk," 66-67.

op de materie worden ingegaan, omdat de beantwoording van een vraag niet over meerdere personen verdeeld hoeft te worden.

Het nadeel is dat hierin de mogelijkheid tot onderlinge correcties verloren gaat en mogelijk de data beïnvloedt. Het is in het onderzoek te doen om de overwegingen die tot een beslissing hebben geleid. Verschillen van inzicht kunnen met betrekking tot die beslissingen worden verwoord door de respondent die de kerkenraad vertegenwoordigt. Ook wanneer de respondent een persoonlijk standpunt verwoordt is de data bruikbaar, hoewel dat deze data beperkt. Tijdens de analyse van de data moet rekening worden gehouden met het feit dat het niet altijd expliciet is of iets een persoonlijk standpunt is, of een uitspraak namens de kerkenraad. Daarnaast bestaat in het interview de mogelijkheid om te vragen naar meningsverschillen, mochten deze ter sprake komen. Ten slotte is de onderzoeker bekend met de situatie van liturgische verandering en haar gevoeligheden binnen deze specifieke context. Dat stelt in staat intuïtief aan te voelen waar er mogelijkheden bestaan tot doorvragen.

2.3.2 De interviewvragen

Het interview bestaat uit een zestal vragen. Deze vragen zijn grotendeels gebaseerd op de deelvragen van het onderzoek. De vragen zijn als volgt:

1. Wat is uw naam, uw rol in de gemeente en uw betrokkenheid bij liturgie?
2. Wat kenmerkt de liturgie van uw gemeente?
3. Hebben er in de afgelopen periode veranderingen plaats gevonden in de liturgie? Welke?
4. Wat zette de kerkenraad ertoe aan om over deze veranderingen na te denken?
(Beweegredenen)
5. Waarom is er voor deze veranderingen gekozen? (Afwegingen, overwegingen)
6. Hoe verstaat u deze ontwikkeling in het licht van de gereformeerde (liturgische) traditie?
Evt. met toevoeging om te reflecteren op de situatie voorafgaan aan de verandering.

Allereerst wordt gevraagd naar achtergrondinformatie van de respondent, diens naam en rol in de gemeente. De vragen 2 en 3 zijn in de lijn van deelvraag 1 waar gevraagd naar de kenmerken van de liturgie in de gemeente van de respondent en naar recente liturgische veranderingen. Daarvoor zal de werkdefinitie gehanteerd worden die in hoofdstuk 3.2.3 wordt gegeven. De antwoorden op deze vragen kunnen in hoofdstuk 4 geduid worden aan de hand van de opbrengsten in hoofdstuk 3. De vragen 4 en 5 zijn in de lijn van deelvraag 2. De beantwoording van deze vragen zullen in hoofdstuk 4 verwerkt worden. In de laatste vraag wordt de plek van de gereformeerde traditie ingebracht, in lijn met deelvraag 3, in zoverre deze nog niet ter sprake is gekomen. De beantwoording van deze vraag zal verwerkt worden in hoofdstuk 5.

2.3.3 Werving en selectie

Het onderzoek is gericht op kerkenraden die in ieder geval in de afgelopen acht tot tien jaar tot een nieuwe fase zijn gekomen in hun veranderproces. In deze formulering wordt rekening gehouden met het idee dat liturgische verandering een doorgaand proces kan zijn. Kerkenraden die nog in een eerste proces van besluitvorming zitten, is voor dit onderzoek minder relevant. Een veranderproces kan te lang en onoverzichtelijk zijn om tot bruikbare data te komen. Met name de laatste deelvraag vraagt om reflectie. Dat is gemakkelijker in situatie van een afgerond proces.

Het onderzoek richt zich op verschillende gemeenten. Hierdoor kan in verschillende contexten (stad, dorp, vacante predikantsplaats,³⁹ etc.) geïnterviewd worden, zodat een breder inzicht in de overwegingen verkregen kan worden. Om de omvang van het onderzoek werkbaar te houden wordt er een interview per gemeente afgenomen, met een totaal van 7 of 8 interviews. In de praktijk bleek het werven van respondenten niet eenvoudig te zijn. Sommige kerkenraden hadden een interview toegezegd, om na verloop van tijd deze toezegging in te trekken. Andere kerkenraden gaven geen respons, of bedankten voor deelname. Meer dan eens werd als reden genoemd dat het onderwerp gevoelig ligt. Vanwege de vertraging die dit veroorzaakte, is het streefgetal bijgesteld naar 5 interviews.

Via een aantal maillijsten met adressen van scriba's van kerkenraden is viermaal een oproep gedaan. Dit was in eind februari, half april, half mei en nog eenmaal in het begin juni. In deze oproep heb ik wat basisinformatie verstrekt over het onderzoek. De vraag aan de kerkenraden was of zij iemand in hun kring bereid vonden om namens de kerkenraad mee te werken aan het onderzoek. Hierbij had ik niet aangegeven hoeveel respondenten ik zocht, om hopelijk zoveel mogelijk respons te krijgen.

2.3.4 Respondenten

Hoewel door de nood uiteindelijk geen strikte selectiecriteria zijn gehanteerd voor de respondenten, is er wel sprake van een redelijke spreiding. Hier volgt een kort geanonimiseerd overzicht van de respondenten.

K1: Stad – plaatselijke gemeente – bevindelijk

K2: Stad – streekgemeente – open bond/evangelisch

K3: Dorp – streekgemeente – bevindelijk

K4: Stad – streekgemeente – bevindelijk/middenstroom

K5: Dorp – plaatselijke gemeente – open bond

De respondenten zijn van elkaar te onderscheiden aan de hand van drie criteria, namelijk of de respondent een gemeente vertegenwoordigt in een dorps- of stadscontext. Daarnaast of de gemeente vooral lokaal gericht is, waar mensen in de wijk of in het dorp wonen, of een streekgemeente is. Ten slotte waar de gemeente binnen het spectrum van de Gereformeerde Bond geplaatst kunnen worden. De hiervoor gebruikte termen 'bevindelijk' en 'open bond' sluiten aan bij Van de Lagemaat,⁴⁰ ook omdat deze termen inmiddels in gebruik zijn geraakt op het grondvlak. Deze termen geven een spectrum weer van openheid naar de cultuur (open bond) enerzijds en afzondering van de wereld (bevindelijk) anderzijds. De onderscheidingen in de drie criteria dienen geen doel in het onderzoek, maar zijn er meer op gericht om verschillende dynamieken in een onderzoek te vangen. Ten slotte zijn alle respondenten man, vanwege de visie op het ambt in de Gereformeerde Bond.

2.4 Omgang met de data

Er is voor gekozen om de interviews af te nemen op locatie, naar voorkeur van de respondent. Drie van de respondenten kiezen om thuis het interview af te nemen, twee om het interview af te nemen

³⁹ Deze situatie is in het bijzonder interessant omdat de predikant, vanwege dienst gezag (ambt, professie of persoonlijk charisma) gezien kan worden als een belichaming van een *normative voice*.

⁴⁰ Van de Lagemaat, *Stille evolutie*, 75-77.

in het kerkgebouw. Voorafgaand aan het interview werden de respondenten geïnformeerd over het onderzoek en hun rechten. Deze rechten zijn gewaarborgd door het ondertekende toestemmingsformulier van de PThU (*informed consent*).

2.4.1 Dataverwerving

De interviews werden opgenomen met een mobiele telefoon met vingerafdrukbeveiliging. Verder zijn de opnamen gemaakt zonder internetverbinding als extra veiligheidsmaatregel. Na het afnemen van het interview is de opname met de kabel overgezet naar de beveiligde *cloud* van de PThU. Daar blijven gedurende het onderzoek, en worden na afronding van het onderzoek verwijderd.

De opzet van de interviews geven flexibiliteit in het stellen van vragen, maar er is niet afgeweken van de vooraf bedachte vragen. Aanvullende vragen waren meer van een verhelderende of verdiepende aard.

2.4.2 Dataverwerking

Vanuit privacyoverwegingen zijn de opnamen door de onderzoeker getranscribeerd, zonder gebruikmaking van een hulpprogramma. Zo worden de geluidsopnamen van de interviews niet gedeeld met andere partijen en blijft de privacy van de respondenten gewaarborgd. Na het transcriberen is de transcriptie gecontroleerd en is de privacygevoelige informatie geanonimiseerd.⁴¹ De respondenten hebben in de ondertekening van het toestemmingsformulier aangegeven dat de transcripties eventueel na het onderzoek bewaard kunnen worden en gebruikt voor vervolgonderzoek. Zij hadden ook de optie om de transcripties in te zien en waar nodig aan te passen.⁴² Alleen K1 heeft van de inzage gebruik gemaakt. De transcripties zijn bewaard in de *cloud* van de PThU.

2.4.3 Data-analyse

Voor de data-analyse wordt gebruikgemaakt van het coderingsprogramma ATLAS.ti. Gebruik van dit hulpprogramma is in deze fase van het onderzoek geen bezwaar omdat de transcripties geanonimiseerd zijn. Daarmee blijft de privacy van de respondenten gewaarborgd.

Bij het citeren van data worden een aantal aanpassingen verricht. Overbodige herhalingen, onbelangrijke uitweidingen worden weggelaten en woordgebruik wordt gecorrigeerd om de zinnen vloeiend te laten lopen, tenzij in het onjuiste taalgebruik een belangrijke betekenis wordt gecommuniceerd.

Voor het proces van codering van de data is een thematische aanpak gekozen. Er wordt gebruik gemaakt van *inductive coding*.⁴³ De thema's aan de hand waarvan de analyse tot stand komt, zijn ontstaan vanuit het verwerken van de data, het luisteren naar en transcriberen van de audiobestanden, en wordt vervolgens waar mogelijk aan het onderzoek dat in hoofdstuk 3 gepresenteerd gekoppeld.

De keuze voor deze methode is ingegeven om de *espoused voice* recht te doen. In een deductieve benadering zou de *normative voice* te veel de *espoused voice* gaan vormen. Daarentegen is de

⁴¹ John W. Creswell en Cheryl N. Poth, *Qualitative inquiry and research design*, (Los Angeles, CA: SAGE, 2018): 182.

⁴² Idem, 261. Ook Mason, *Qualitative Researching*, 228.

⁴³ David R. Thomas, "A general inductive approach for qualitative data analysis," *American Journal of Evaluation* vol. 27, 2 (2006): 240-41.

consequentie van *inductive coding* dat de positionaliteit van de onderzoeker van invloed is op de codering. In het coderen wordt altijd een selectie gemaakt van de data. Sterker dan bij *deductive coding*, waarin bijvoorbeeld literatuur de leessleutel vormt, is de selectie bij *inductive coding* afhankelijk van de thema's die de onderzoeker signaleert. Dit maakt de uitkomsten van het onderzoek selectiever, beperkter misschien, maar niet minder waardevol. Het is om deze reden wel goed om rekenschap te geven van de positionaliteit van de onderzoeker.

2.5 Positionaliteit

De onderzoeker is kerkelijk opgegroeid in de context van een gemeente die zich rekent tot de Gereformeerde Bond, specifiek tot de bevindelijke flank. Met dankbaarheid wordt teruggekeken op wat ontvangen werd. Veel daarvan draagt hij met zich mee. Als theoloog is er veel sympathie voor de grondslag van de Gereformeerde Bond, hoewel de verhouding tot de vereniging ook kritisch is. De onderzoeker kan zich ieder standpunt of de praktische uitwerking daarvan vinden. Waar het liturgie betreft is er enerzijds sprake van veel hechting aan de sobere vormen en praktijken waarin hij is opgegroeid, met name het zingen van psalmen op een iso-ritmische wijze. Anderzijds heeft hij gedurende zijn stageperiode het liturgisch 'rijkere' spoor A van het dienstboek leren waarderen. Ook de verdieping in de liturgieën uit de Reformatietijd heeft zijn blik breder gemaakt dan waarvoor gepleit wordt in de Gereformeerde Bond.

Dit kan enerzijds helpen, en anderzijds hinderen. Het helpt in het begrijpen van de situatie waarin veel kerkenraden zich bevinden, met name wat de emoties die liturgische verandering oproept betreft. Anderzijds moet ervoor gewaakt worden dat vooronderstellingen van wat de Gereformeerde Bond is en doet de te onderzoeken contexten gaan kleuren.

Bovendien ben is de onderzoeker een kind van deze tijd. De wereld verandert snel. Er sprake is van toenemende (grote) onzekerheid. Crises bieden zich voortdurend aan. Er is persoonlijke herkenning in het zoeken naar houvast en traditie. Wellicht voelt (te veel) diversiteit in liturgie onveilig aan, omdat er een behoefte is naar veiligheid en voorspelbaarheid. Dat geeft in het onderzoek de verplichting hierop attent te blijven om een normatieve opstelling vanuit eigen behoeften te voorkomen.

Tegelijkertijd ligt hier ook een mogelijkheid om in te leven in anderen, of aan te voelen welke gevoeligheden te maken hebben met het onderzoek. Daarnaast roept het de vraag op of dit niet een breder gevoel is van generatiegenoten (en anderen) in een toenemend verwarrende wereld. Een zoeken naar punten van stabiliteit en houvast, van traditie, die juist in de liturgie beleefd kan worden.

Het is daarnaast goed om nog enige woorden te wijden aan het thema gender. Zoals blijkt in 2.3.4 wordt dit onderzoek gedaan in een context waarin met name de stem van mannen gehoord wordt. Ik interview ambtsdragers in een context waarin vrouwen geen ambtsdragers (mogen) zijn. Dat betekent dat een man mannen interviewt over een onderwerp waar alleen mannen bij betrokken zijn, namelijk de besluitvorming over de liturgie, terwijl liturgie een zaak is die zowel mannen als vrouwen aangaat. Zowel lezer als onderzoeker dienen dit gegeven te verdisconteren in de uiteindelijke beoordeling van de data en de uitkomsten van het gehele onderzoek.

3. De liturgie van de Gereformeerde Bond

3.1 Introductie

In dit hoofdstuk wordt een beknopt overzicht van de kenmerken van en ontwikkelingen in de liturgie van gemeenten die zich met de Gereformeerde Bond verbonden weten, of daartoe gerekend worden, gegeven. Hierdoor kan deelvraag 1 deels beantwoord worden: Wat kenmerkt de liturgie van gemeenten die zich met de Gereformeerde Bond verbonden weten en wat zijn de recente ontwikkelingen daarin? Om dat te doen zal er eerst ingegaan worden op de definitie van liturgie (3.2) en de definitie van de Gereformeerde Bond (3.3). Vervolgens zal met behulp van bronnen vanuit de Gereformeerde Bond verduidelijkt worden wat men onder liturgie verstaat en wat daarin kenmerkend is (3.4). Dit zal functioneren als de *normative voice*. Ten slotte worden een aantal recente ontwikkelingen binnen de Gereformeerde Bond op liturgisch vlak behandeld (3.5). De opbrengsten uit dit hoofdstuk zullen in het volgende hoofdstuk worden aangevuld met de opbrengsten van het empirisch onderzoek. Zodoende zal dan de deelvraag volledig beantwoord kunnen worden.

3.2 Definitie liturgie

Van oudsher wordt liturgie gedefinieerd als een *Lehre von Gottesdienst*,⁴⁴ de bestudering van de eredienst, alsook de reflectie daarop.⁴⁵ De bestudering van de eredienst focuste zich met name op de door de kerk gebruikte orde, vorm, of structuur en het boek waarin dat was vastgelegd.⁴⁶ In het predikantsonderwijs was men gericht op de praktische uitvoering van die voorgeschreven orde.⁴⁷ De bestudering van de eredienst richt zich dus op de vorm. De reflectie daarentegen richt zich op wat er in de vorm gecommuniceerd wordt. Liturgie is een vorm van onderwijs voor wie erin betrokken worden.⁴⁸ Ze is theologisch van aard en focust zich op “aard en wezen van liturgie.”⁴⁹

Barnard en Post beschrijven twee verbredingen die zich vervolgens voordoen in de 20^e eeuw. Allereerst gaat men de voorgeschreven orde contextualiseren door de bronnen te bestuderen, waardoor liturgiek zich “ontwikkelde tot een primair monomethodische discipline waar de historisch-filologische werkwijze overheerste.”⁵⁰ De tweede ontwikkeling die plaats vindt, wordt de antropologische wending genoemd.⁵¹ In deze ontwikkeling kwam er aandacht voor het handelen van de mens in de liturgie. Liturgie wordt dan gedefinieerd als “alle symboolhandelen waarmee christelijke geloofsgemeenschappen hun geloof tot expressie brengen.”⁵²

Door deze verbredingen kan liturgie inmiddels op zeer verschillende wijzen gedefinieerd worden. Dit is voor een deel context-gebonden. Dit onderzoek richt zich op een groepering binnen een kerkelijke context. Barnard en Post wijzen op de spanning die in sommige contexten gevoeld wordt tussen een

⁴⁴ Alexander Deeg en David Plüss, *Liturgik*, Lehrbuch Praktische Theologie 5 (Gütersloh: Gütersloher Verlaghaus, 2021): 17.

⁴⁵ Idem, 19.

⁴⁶ Marcel Barnard en Paul Post, “Inleiding,” in *Ritueel bestek. Antropologische kernwoorden van de liturgie*, Marcel Barnard en Paul Post (red.) (Zoetermeer: Meinema, 2001): 11.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Deeg en Plüss, *Liturgik*, 259.

⁴⁹ Barnard en Post, “Inleiding,” 13.

⁵⁰ Idem, 12.

⁵¹ Ibidem. Zie ook Deeg en Plüss, *Liturgik*, 26.

⁵² Barnard en Post, “Inleiding,” 12.

antropologische definitie van liturgie en een theologische definitie. Die spanning komt voort uit de wijze waarop men ritualiteit waardeert. In het gereformeerd protestantisme met name, waaronder de onderzochte context valt, heeft men daar reserveringen bij.⁵³ Desalniettemin zal in het empirisch onderzoek gebruik gemaakt worden van zowel een antropologische, als een theologische definitie. In de komende paragrafen (3.2.1 en 3.2.2) zal verder worden ingegaan op deze definities. Daarna zullen de uiteindelijke werkdefinities worden toegelicht (3.2.3).

3.2.1 Antropologische definitie

Een antropologische definitie van liturgie neemt haar vertrek in het ritueel handelen van mensen of groepen. Etymologisch komt de term liturgie, in het Grieks, voort uit een combinatie van de woorden voor 'volk' en 'werk'. Dit kon zowel een seculier als een religieus karakter hebben.⁵⁴ Een ritueel is "een minder of meer herhaalbare handeling, of beter: een reeks handelingselementen, die van een louter functionele een symbooldimensie krijgt door formalisering, stileren en situering in plaats en tijd. Individuen en groepen brengen daarmee enerzijds hun ideeën en idealen, identiteiten en mentaliteiten tot expressie, anderzijds worden die daardoor gevoed, gevormd, en getransformeerd."⁵⁵ Liturgie kan dan gezien worden als een ritueel repertoire, een "geheel aan rituelen dat een zekere coherentie vertoont qua vormgeving, participatie, aanleiding en context."⁵⁶

Wanneer dit op de christelijke gemeente wordt toegepast, kan er gesproken worden over rituele repertoires die de gemeente of de kerk gebruikt om het geloof uit te drukken.⁵⁷ Dit laat zich niet beperken tot een specifieke kerk of deel van een kerk, maar is een algemeen bruikbare definitie. Het laat zich wel door de context kleuren. Het repertoire van rituelen in een gereformeerde context zal verschillen in vergelijking met bijvoorbeeld een lutherse context. Liturgie hoeft in deze zin niet eens religieus geladen te zijn,⁵⁸ maar is dat in haar toepassing op de christelijke gemeente naar alle waarschijnlijkheid wel.

Aangezien ritueel en daarmee liturgie, in een antropologische definitie, contextafhankelijk is, heeft ze een ambivalent karakter. Dit is van belang voor het onderzoek in het verband met liturgische vernieuwing. Velen associëren liturgie en traditie met elkaar. Liturgie maakt onderdeel uit van een traditie die vanuit het verleden is overgeleverd.⁵⁹ Daarnaast draagt veel ritueel, en zeker het religieus ritueel een 'anamnetisch karakter'. Met het oog op de toekomst wordt het verleden present gesteld in het heden.⁶⁰

De liturgie is dus expressie van de hedendaagse gelovigen in hun context. Dat betekent dat het overgeleverde uit het verleden in het heden ge-hercontextualiseerd wordt. Zoals Post stelt: "Voortdurend zoekt men naar wegen om rituelen bij de tijd, relevant, herkenbaar te maken."⁶¹ Hierin ligt een spanning. De vertegenwoordigers van de traditie zullen deze hercontextualisatie

⁵³ Idem, 13.

⁵⁴ Anscar J. Chupungco, *Handbook for Liturgical Studies* (Collegeville, MN: Liturgical Press, 1997): 3.

⁵⁵ Paul Post, *Rituelen. Theorie en praktijk in kort bestek* (Almere: Parthenon, 2021): 17-18.

⁵⁶ Idem, 18.

⁵⁷ Barnard en Post, "Inleiding," 9.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Post, *Rituelen*, 42.

⁶⁰ Idem, 48.

⁶¹ Idem, 42.

kritisch beschouwen. Deze houding kan niet losgezien worden van de gevoelde spanning tussen een antropologische en theologische definitie.

3.2.2 Theologische definitie

Een theologische definitie neemt haar uitgangspunt niet in het handelen van mensen, maar vanuit het handelen van God. Om die reden zetten een aantal theologische definitie in bij een Bijbelse inbedding van de term. Met name Handelingen 13:2 is een belangrijke plaats waar een vorm van het woord gebruikt wordt, in de toepassing van de cultus van de christelijke gemeente. Liturgie valt dan samen met eredienst.⁶² Dit ligt nog in het verlengde van een antropologische definitie van liturgie.

In die cultus wordt echter niet een menselijke daad ge-hercontextualiseerd, maar een daad van God, namelijk op het priesterlijke werk van Jezus Christus. Hebreeën 8:2 spreekt over Jezus als de liturg.⁶³ In de rooms-katholieke context vallen het uiterlijke (het ritueel) en innerlijke (wat present gesteld wordt) geheel samen. De verlossende daad van Christus voltrekt zich in het heden in de liturgie.⁶⁴ De liturgie krijgt daardoor zelf een bemiddelende functie tussen God en mens. De liturg is dan ook een bemiddelaar tussen God en mensen, wat in lijn ligt met de rooms-katholieke visie op het ambt.

In de gereformeerd protestantse context wordt er anders naar deze bemiddeling gekeken. Jezus wordt gezien als de enige bemiddelaar tussen God en mensen.⁶⁵ De liturgie kan dus zelf geen bemiddeling zijn. Wel kan de bemiddeling zich voltrekken door middel van de liturgie, omdat het werk van Jezus Christus in herinnering gebracht wordt en door de Heilige Geest wordt toegepast. Zo definieert Van der Leeuw liturgie als “een ambtelijk vastgestelde vorm van het verkeer tussen God en Kerk.”⁶⁶ Noordmans definieert het als een betrokkenheid op het middelaarswerk van Jezus Christus, en het zendingswerk van de apostelen, met name Paulus. Dat laat zich vatten in de rechte prediking en bediening van de sacramenten de ware kerk.⁶⁷ Die betrokkenheid is niet liturgisch bepaald, maar wordt gevormd door het geloof.⁶⁸ Liturgie is dus een zaak van geloof in wat God heeft gedaan door Jezus Christus, en niet is daarom niet zozeer bepaald in wat mensen doen.⁶⁹ Zo valt de gevoelde spanning ten aanzien van een antropologische definitie in de gereformeerde context te verklaren.

Hoe dan ook is in dit alles de overeenkomst een focus op de zondagse eredienst. Liturgie kan daar blijkbaar mee vereenzelvigd worden. Barnard definieert liturgie als “[...] eredienst [...] een dienst van God aan mensen, die de dienst van mensen aan God oproept, draagt en omvat.”⁷⁰ Ook Immink wijst op deze dynamiek tussen God en mensen die zich voltrekt in de liturgie. God spreekt, de mens antwoordt.⁷¹ Hierin is God wel de initiator. Dat is fundamenteel voor een theologische definitie van liturgie. Dat er sprake is van een ritueel, een repertoire, betekent dus niet per definitie dat er sprake

⁶² Chupungco, *Handbook for Liturgical Studies*, 3.

⁶³ John H. Miller, “The Nature and Definition of the Liturgy,” *Theological Studies* vol. 18, 3 (1957): 327.

⁶⁴ Idem, 329.

⁶⁵ O. Noordmans, *Liturgie* (Amsterdam: Holland, 1939): 25-26.

⁶⁶ Van der Leeuw, *Liturgiek*, 14.

⁶⁷ Noordmans, *Liturgie*, 34-36. Daarmee verwijst Noordmans naar de Nederlandse Geloofsbelijdenis, artikel 29.

⁶⁸ Idem, 37-39.

⁶⁹ Immink, *Het heilige gebeurt*, 58.

⁷⁰ Marcel Barnard, *Tot Gods eer: handreiking voor gesprekken over liturgie* (Utrecht: Boekencentrum, 2018): 11.

⁷¹ F.G. Immink, “Een dubbele beweging,” in *De weg van de liturgie. Tradities, achtergronden, praktijk*, Paul Oskamp, N.A. Schuman en Marcel Barnard et al. (red.), 3^e druk (Zoetermeer: Meinema, 2001): 73-76.

is van liturgie.⁷² Zoals liturgie de daad van God in het verleden present stelt, zo moet liturgie ook primair een daad van God in het heden zijn.

Er is wel sprake van wisselwerking. Deze wisselwerking zou ook kunnen worden verwoord in het schema 'Woord en antwoord.' Daarin is God niet alleen de eerste, maar ook de laatste. Het Woord gaat van God uit en keert in het antwoord van de mens tot God terug. Dat is de liturgie, die met de noemer eredienst samenvalt. Noordmans voegt daar nog iets aan toe. Hij wil de liturgie niet in de cultus opsluiten, maar deze verbreden. Expressie van het geloof beperkt zich niet tot de zondagmorgen. Daarom voegt hij het element van de tucht toe. De tucht maakt duidelijk dat het leven buiten de eredienst om ertoe doet, en er zelfs onderdeel van uitmaakt in de definitie van Van der Leeuw. Zo raakt het dagelijks leven erin betrokken.⁷³ Een theologische definitie is vaak gericht op de eredienst, maar hoeft dat niet per se te zijn.

3.2.3 Werkdefinitie

In dit onderzoek zal gebruik gemaakt worden van zowel een antropologische als een theologische definitie van liturgie. Hoewel er een spanning gevoeld kan worden in de onderzochte context hoeven deze definities niet tegen elkaar uitgespeeld te worden. Beide definities geven een perspectief op liturgie die niet noodzakelijkerwijs strijdig hoeven te zijn,⁷⁴ zeker in het kader van dit onderzoek.

Wanneer liturgische verandering plaatsvindt, veranderen de rituelen die onderdeel uitmaken van het repertoire. Soms verandert het repertoire zelf. Dat wil niet per definitie zeggen dat het wezen, of de aard van de liturgie verandert. Anders gezegd; dat het handelen van mensen verandert wil niet zeggen dat het handelen van God daarom verandert. Evenmin wil het zeggen dat, wanneer de geloofsexpressie verandert, het geloofde verandert. Door beide definities aan te houden kan er onderscheiden worden tussen een verandering in de praktijk en een verandering in theologie.

Het onderscheid is belangrijk voor het empirisch onderzoek. Aan de hand van praktijken wordt expressie gegeven aan de theologie van de gemeente. Het handelen van mensen geeft de aanleiding tot het onderzoek, maar vormt niet de focus. Door vervolgens, aan de hand van de veranderingen, het verstaan daarvan te bevragen, komt de theologie als *espoused voice* aan het licht. De liturgische verandering dient als lens om de *espoused theology* van de gemeente helder te krijgen. Beide definities zijn dus nodig.

Liturgie is dus enerzijds een min of meer geordende vorm van geloofsexpressie binnen een bepaalde context van een mens of groep mensen, maar anderzijds een handelen van God dat geloof oproept en dat tot uiting brengt dat met name in de eredienst gestalte krijgt, maar zich niet daartoe beperkt. Deze definitie stelt in staat om voor dit onderzoek te focussen op hoe een groep mensen, een gemeente, of nog specifiek, de kerkenraad als ambtelijke vertegenwoordiging van die gemeente, de eredienst vormgeeft en hoe zij dit theologisch verstaan. Liturgische verandering legt zo de fundamentele theologische principes van de kerkenraad bloot. Deze kunnen dan als *espoused theology* in gesprek worden gebracht met de *normative theology*, waar meestal al wordt gewerkt met een theologische definitie van liturgie (zie 3.4.1).

⁷² Immink, *Het heilige gebeurt*, 48-49.

⁷³ Noordmans, *Liturgie*, 37-38.

⁷⁴ Barnard en Post, "Inleiding," 13.

3.3 Definitie van 'de' Gereformeerde Bond

Het spreken over de Gereformeerde Bond als een helder gedefinieerde eenheid is niet zo eenvoudig. De meest gangbare typering van de Gereformeerde Bond is die als modaliteit binnen de Protestantse Kerk in Nederland. Statutair definieert men zichzelf als een vereniging met een grondslag en doel.⁷⁵ Men wil de (gereformeerde) Waarheid verbreiden en verdedigen in de Protestantse Kerk in Nederland met als doel te komen tot 'een voluit hervormde, gereformeerde kerk, voor het gehele Nederlandse volk'.⁷⁶ Dat voluit hervormd-gereformeerde wordt nader gedefinieerd als gehoorzaamheid aan de Bijbel en de gereformeerde belijdenisgeschriften: de Heidelbergse Catechismus, de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Dordtse Leerregels. Andere typering voor de Gereformeerde Bond zijn beweging of stroming.⁷⁷

Deze verschillende typering voor de Gereformeerde Bond onthullen dat een hele strikte definitie van wat de Gereformeerde Bond is, niet zo gemakkelijk te geven is. Haar typering hangt samen met de wijze waarop men haar functioneren beschouwt. Formeel is zij dus een vereniging. Deze vereniging telt 7,336 leden verdeeld over 37 lokale of regionale afdelingen.⁷⁸ Wie betrokkenheid bij de Gereformeerde Bond meet aan de hand van het aantal abonnees van haar weekblad, de Waarheidsvriend, stuit op hogere cijfers, namelijk 8,299 abonnees.⁷⁹ Dit getal ligt dus hoger, waarbij rekening gehouden dient te worden met de mogelijkheid dat een abonnement meerdere personen bedienen kan. De achterban van de vereniging kan dus groter genoemd worden. Wie de vereniging vooral als een modaliteit beschouwt, zal vooral wijzen op het geschatte aantal gemeenten die zich verbonden zouden weten met de Gereformeerde Bond. Dat aantal zou tussen de 300 en 400 gemeenten liggen.⁸⁰ Hierbij benadruk ik dat het een schatting betreft, maar al zou slechts een kwart van dit aantal zich daadwerkelijk tot de Gereformeerde Bond rekenen, dan zou dat getalsmatig alsnog vele malen groter zijn dan het aantal leden of abonnees.⁸¹

Een tweede factor die een strikte definitie bemoeilijkt is haar theologisch profiel. In zijn sociologisch onderzoek naar de Gereformeerde Bond, bespreekt Van de Lagemaat het theologisch profiel van de vereniging. Door haar positionering binnen een kerkverband heeft ze nooit haar eigen opleiding

⁷⁵ "Statuten," *Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland*, <https://gereformeerdebond.nl/wp-content/uploads/2023/04/vergelijking-statuten.doc.pdf> (laast geraadpleegd op (18 juni 2025): artikel 1 en 4.

⁷⁶ Idem, artikel 4bis.

⁷⁷ J.E. Post, *Gereformeerd zijn en blijven, een wankel evenwicht?!: een historisch-sociologisch onderzoek naar de ontwikkelingen van de Gereformeerde Kerken in Nederland, de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk en de Christelijke Gereformeerde Kerken in de twintigste eeuw* (Heerenveen: Groen, 1998): 266.

⁷⁸ A. Zwerus, "Jaarverslag over de periode van 1 mei 2024 tot 1 mei 2025" *De Waarheidsvriend*, https://gereformeerdebond.nl/wp-content/uploads/issues/20_Waarheidsvriend20_2025-LR-jaarrekening-2.pdf (laast geraadpleegd op 4 juni 2025).

⁷⁹ Idem, 4.

⁸⁰ Wim van Egdom en Maarten Stolk, "Tien vragen en antwoorden over de Gereformeerde Bond," *Reformatorisch Dagblad*, 13 november 2023, <https://www.rd.nl/artikel/1041591-tien-vragen-en-antwoorden-over-de-gereformeerde-bond>.

⁸¹ Deze schatting berust op het onderzoek dat De Jong en Kregting in 2011 uitgevoerd hebben naar de achterban van de Gereformeerde Bond. De achterban werd op ongeveer 290.000 leden van de kerk geschat, en het aantal gemeenten op ongeveer 300. Dit onderzoek is inmiddels wel verouderd. G. de Jong en J. Kregting "Stromingen en hun sympathisanten binnen de Protestantse Kerk," *Religie en samenleving* 6, 2 (2011): 229-30.

hoeven te stichten en zijn met haar verbonden theologen voornamelijk reactief te werk gegaan. Zo hebben zich ook geen identiteitsbepalende theologen opgeworpen.⁸²

Daarom zal ik voor dit onderzoek die personen die sympathiseren met, of zich verbonden voelen met de Gereformeerde Bond en de grondslagen van de Bond, of die zich Bonder identificeren, rekenen tot de Gereformeerde Bond. Het hoofdbestuur en haar publicaties worden genomen als de normatieve stem voor de gehele Gereformeerde Bond. Daarbij moet worden opgemerkt dat, binnen de gegeven definitie van de Gereformeerde Bond, niet iedereen deze stem als normatief zal beschouwen.

3.4 Kenmerken van liturgie in de context van de Gereformeerde Bond

Om de kenmerken van de liturgie in de context van de Gereformeerde Bond te schetsen kan ik putten uit een aantal bronnen. De bronnen die rechtstreeks verstrekt worden door de Gereformeerde Bond maken gebruik van een definitie van liturgie, zonder deze altijd te benoemen. Daarom zal een definitie geformuleerd worden die de Gereformeerde Bond zelf als normatief beschouwt.

Als bronnen hebben allereerst de statuten van de Gereformeerde Bond een liturgische consequentie. Daarnaast heeft het hoofdbestuur een aantal publicaties verzorgd waarin men ingaat op het thema liturgie. In 2000 werd een brochure gepubliceerd die zich richt op het zingen van de psalmen⁸³ en in een jubileumuitgave in 2006 werd er een hoofdstuk aan liturgie gewijd.⁸⁴ Deze twee uitgaves zal ik niet gebruiken, omdat er inmiddels recentere publicaties voor handen zijn in de vorm van een nieuwe brochure,⁸⁵ een boek in de Artios-reeks⁸⁶ en de inleiding en verantwoording van de bundel Weerklank.⁸⁷ Weerklank is niet tot stand gekomen vanuit het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond, maar wel vanuit een groep predikanten die zich met de Gereformeerde Bond verbonden weet. Het hoofdbestuur heeft het gebruik van de bundel vrijgegeven voor gebruik en daarmee impliciet goedkeuring uitgesproken over de inhoud. Ten slotte kunnen publicaties waarin observaties van de erediensten in de te onderzoeken context verder inzicht verschaffen.

3.4.1 Een definitie van liturgie vanuit de Gereformeerde Bond

In een uitgave van de Gereformeerde Bond over het wezen van de liturgie,⁸⁸ citeert Roseboom Jonker: “Liturgie is een ordening van de samenkomst van de gemeente, waarin de dynamiek van het Woord Gods plaats vindt en waarin de gemeente in de gelegenheid gesteld wordt op de dynamiek

⁸² Van de Lagemaat, *De stille evolutie*, 65. Deze stelling gaat eigenlijk terug op een publicatie van de Gereformeerde Bond zelf: G. van den Brink en P.J. Vergunst (red.), *Wie niet studeert... Over het belang van doorgaande theologische studie* (Apeldoorn: Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland, 2007).

⁸³ Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond (red.), *Zingen naar de Schriften* (Huizen: Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland, 2000).

⁸⁴ P.J. Vergunst (red.), *Uw Naam geef eer. Honderd jaar Gereformeerde Bond 1906-2006* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2006).

⁸⁵ Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond (red.), *De liturgie in hervormde gemeenten*, (Apeldoorn: Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland, 2012).

⁸⁶ P.J. Vergunst (red.), *In de kerk, Bij God: Aspecten van de reformatorische eredienst* (Heereveen: Jongbloed, 2014).

⁸⁷ Redactie Weerklank, “Inleiding en Verantwoording,” *Weerklank*, <https://www.weerklank.nl/files/bijlagen/Inleiding-en-Verantwoording%281%29.pdf> (laast geraadpleegd op 16 juni 2025).

⁸⁸ Roseboom, “Het wezen van de liturgie,” 17-20.

van het Woord Gods te reageren in schuldbelijdenis, aanbidding, lofprijzing, deelname aan het heil (sacramenten), gemeenschap, offerande en dienstbetoon in en buiten de samenkomst. En dat alles in levende verbondenheid met de traditie der Kerk.”⁸⁹

In deze definitie is met name theologisch van aard. Liturgie als ordening van de samenkomst van de gemeente zou nog geïnterpreteerd kunnen worden als een vorm van een antropologische definitie, maar het blijkt uit de rest van de definitie dat de dynamiek van het Woord van God de betekenis van liturgie bepaald, niet zozeer de expressie van de gemeente. Niet voor niets heet het hoofdstuk dan ook: “Het wezen van de liturgie.”⁹⁰ De definitie betreft liturgie sterk op de eredienst, maar laat, in navolging van Noordmans, ruimte voor liturgie buiten de eredienst om in de vorm van ‘dienstbetoon.’

Zoals gebruikelijk in een theologisch perspectief werkt Roseboom deze definitie uit aan de hand van Bijbelse gegevens. Op basis van het woordgebruik in de Septuagint stelt hij dat de oudtestamentische liturgie in drie zaken kan worden onderscheiden: eredienst, heiliging en feestelijke gemeenschap.⁹¹ Deze drie onderscheiden zaken worden samengevat onder een regelende (regulerende) en een bemiddelende functie.⁹² Liturgie gaat om gebod of voorschrift en verzoening.

In het Nieuwe Testament verschuift de betekenis van liturgie volgens Roseboom van het bemiddelende aspect naar een verkondigend aspect. Het bemiddelende werk van Christus wordt centraal gesteld in de verkondiging. Daarin komen de drie eerdergenoemde aspecten terug. Aan de drie wordt een vierde aspect toegevoegd, namelijk het onderwijs van de apostelen.⁹³

Er is sprake van een samenkomen. In de eerste plaats wordt dat opgevat van een komen van God tot mensen, maar in het verlengde daarvan, als antwoord, ook van mensen tot God én elkaar.⁹⁴ Dat samenkomen wordt gestempeld door de daden van God en de activiteit van gemeente. Hier zien we de wisselwerking “van Woord en antwoord, de samenhang tussen verkondiging en gebeden.”⁹⁵ Het liturgisch samenkomen van elementen valt samen met het samenkomen van God en mensen. Liturgie buiten de eredienst om wordt door Roseboom verbonden aan het ‘dienstbetoon in het dagelijks leven’ en ‘het bewaken van de Bijbelse en gereformeerde spiritualiteit.’⁹⁶

3.4.2 Ontmoeting met God

De eredienst wordt opgevat als een ontmoeting tussen God en mensen. Deze ontmoeting of samenkomst heeft een dialogisch karakter. God spreekt tot mensen (Woord), mensen reageren op dit Woord (antwoord).⁹⁷ Woord en antwoord zijn strikt gescheiden, maar verkeren wel in

⁸⁹ Idem, 20. Het citaat is afkomstig uit H. Jonker, *Liturgische Oriëntatie. Gesprekken over de eredienst* (Wageningen: Zomer & Keuning: 1965).

⁹⁰ Roseboom, “Het wezen van de liturgie,” 17.

⁹¹ Ibidem. Hierbij moet worden opgemerkt dat ook de seculiere variant van liturgie aan bod komt in het paleiswerk.

⁹² Idem, 17-18.

⁹³ Idem, 18.

⁹⁴ Idem, 18-19.

⁹⁵ Idem, 18.

⁹⁶ Idem, 19-20.

⁹⁷ Idem, 19.

voortdurende interactie.⁹⁸ De ontmoeting gaat in eerste instantie van God uit.⁹⁹ Dit initiatief roept vervolgens de reactie van mensen op. Dit perspectief op de eredienst heeft tot gevolg dat men de neerslag van het Woord van God, wat men dan opvat als de Schriften, neemt als het uitgangspunt voor de vormgeving van die ontmoeting. Dat bleek al in de wijze waarop men liturgie definieert, en zal in het vervolg ook blijken.

Het dialogisch karakter van de ontmoeting tussen God en mensen, vertaalt zich ook in de dialoog tussen liturg, meestal de predikant of een andere ambtsdrager, en de gemeente.¹⁰⁰ Dit betekent dat, in ieder geval in de beleving van mensen, liturgie sterk verbonden kan worden met het ambt en de visie daarop.

3.4.3 Woord

Wie in aan een kerkganger in de kringen van de Gereformeerde Bond vraagt naar de kerkdienst zal hoogstwaarschijnlijk veel te horen krijgen over de preek. Deze protestantse karakteristiek wordt in de publicaties veel benadrukt. Dat de eredienst een ontmoeting is met God, door Christus, komt het meest in de prediking naar voren.¹⁰¹ Dit is te verklaren door de opvatting dat niet alleen de Schriften het woord van God zijn,¹⁰² maar dat de prediking van de Schriften óók als Woord van God wordt opgevat.¹⁰³ De preek is een geladen Woord van God.¹⁰⁴ Bij monde van de voorganger spreekt God in het hier en nu. Daarom neemt de preek ook een centrale plek in de orde van dienst. Niet alleen dat zij het middelpunt vormt in structuur, maar ook dat de gehele orde zo ingericht is dat zij naar de prediking wijst.¹⁰⁵

3.4.4 Antwoord

Op het Woord van God volgt een antwoord in de vorm van gebeden, dankzeggingen, gezang en gaven.¹⁰⁶ De Gereformeerde Bond besteedt de meeste aandacht aan het gezang, of het lied.

Wat de gebeden betreft wordt er vooral aandacht besteed aan de inhoud van de gebeden, de plek van verootmoediging en het gebed om de verlichting door de Geest,¹⁰⁷ maar de vorm wordt grotendeels buiten beschouwing gelaten, op de opmerking dat gebeden een gedegen voorbereiding vragen na.¹⁰⁸ Juist in de vormgeving van de gebeden, vrij of vast, bestaat een spanningsveld in de gereformeerde traditie waaraan de Gereformeerde Bond zich bindt.¹⁰⁹ Met betrekking tot het geven

⁹⁸ H. van Ginkel, "Psalmen in overvloed," in *De liturgie in hervormde gemeenten*, Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond (red.), 3^e druk (Apeldoorn: Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland, 2012): 23.

⁹⁹ P.J. Vergunst, "Inleiding – Liturgie bewaart ons bij God," in *In de kerk, bij God*, P.J. Vergunst (red.) (Heereveen: Jongbloed, 2014): 11.

¹⁰⁰ Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond, *De liturgie in hervormde gemeenten*, 18.

¹⁰¹ W. Verboom, "Stijl – Eerbied, eenvoud, rust," in *In de kerk, bij God*, P.J. Vergunst (red.) (Heereveen: Jongbloed, 2014): 121.

¹⁰² M. van Campen, "Schriftlezing – Het Woord aan het woord," in *In de kerk, bij God*, P.J. Vergunst (red.) (Heereveen: Jongbloed, 2014): 52-53.

¹⁰³ Immink, *Het heilige gebeurt*, 147.

¹⁰⁴ Verboom, "Stijl – Eerbied, eenvoud, rust," 121.

¹⁰⁵ Immink, *Het heilige gebeurt*, 29. Zie ook Van de Lagemaat, *De stille evolutie*, 169.

¹⁰⁶ Verboom, "Stijl – Eerbied, eenvoud, rust," 121-122.

¹⁰⁷ A.J. Mensink, "Gebed – Beroep op genade," in *In de kerk, bij God*, P.J. Vergunst (red.) (Heereveen: Jongbloed, 2014): 47-51.

¹⁰⁸ J.C. Schuurman, "Dankzegging en voorbede – Twee bijbelse opdrachten," in *In de kerk, bij God*, P.J. Vergunst (red.) (Heereveen: Jongbloed, 2014): 97.

¹⁰⁹ Immink, *Het heilige gebeurt*, 193.

van de gaven ligt de nadruk op het bewust geven.¹¹⁰ Het geven van de gaven wordt verbonden met de voorbeden en dankzeggingen. Daarom adviseert men de collecten te houden voor of na de dankzeggingen en voorbeden.¹¹¹

Het gezang krijgt veel meer aandacht. Zingen is voluit antwoord op het Woord. Immink beschrijft de belangrijke plek van de gemeentezang als een eigenschap van de Reformatie.¹¹² Bovendien zou de klassiek-gereformeerde liturgie, een vorm van spoor B uit het dienstboek van de PKN, zich kenmerken door het grote aandeel van de psalmen.¹¹³ Dit vertaalt zich naar de inhoud van de publicaties van de Gereformeerde Bond. Maar liefst 6 van de 11 hoofdstukken in de brochure *De liturgie in hervormde gemeenten* hebben direct betrekking op de gemeentezang.

De nadruk op de psalmen kent een historisch-juridische en een theologische dimensie. Allereerst bindt de Gereformeerde Bond zich in haar statuten aan de Dordtse Kerkorde. Zij wil “komen tot oprichting van de Hervormde Kerk uit haar diepe val (...) met vasthouding aan de Dordtsche Kerkorde van zestienhonderd negentien.”¹¹⁴ In een van de artikelen van die kerkorde worden alleen de 150 psalmen en een zeer beperkt aantal gezangen, die later als *Enige Gezangen* bekend worden, vrijgegeven tot gebruik in de kerk. Alle andere gezangen en liederen behoren geweerd te worden. Zelfs waar gezangen al intrede gedaan hebben, moet men ernaar streven deze af te schaffen.¹¹⁵ In één eerdere kerkorde lijkt er meer ruimte voor gezangen te bestaan, naast de psalmen. Men wijst die gezangen af die niet te vinden zijn in de Schriften.¹¹⁶ Daarmee lijkt er een opening te zijn geweest voor het Bijbellied, hoewel de kerkorde van 1619 dit spoor niet inslaat.

Naast deze historische dimensie redeneert men vanuit het principe dat God in de ontmoeting voorop komt. Dat heeft ook haar doorwerking in het antwoord op het Woord. Men wil zingen wat men van God heeft ontvangen. Het antwoord op het Woord, wordt dus gekleurd door het Woord.¹¹⁷ Dit legt dus de focus op de psalmen, maar laat tegelijkertijd ook ruimte voor het Bijbellied.¹¹⁸ Dat die ruimte erkend wordt, laat zien dat de binding aan de kerkorde van 1619 niet zo heel strak is. Dat blijkt ook een onderscheid dat gemaakt wordt tussen gemeenten die van oudsher een gereformeerde prediking (naar de maatstaven van de Gereformeerde Bond) hadden, en gemeenten waarin daar later ruimte voor gekomen is. De verwachting in het eerste geval is dat men aan de richtlijn van de kerkorde van 1619 vasthoudt, terwijl in het laatste geval er wél ruimte bestaat voor het zingen van een gezang.¹¹⁹ Blijkbaar is het streven naar het afschaffen van de gezangen komen te vervallen.

¹¹⁰ L.W. Smelt, “Collecte – Geven is teruggeven,” in *In de kerk, bij God*, P.J. Vergunst (red.) (Heereveen: Jongbloed, 2014): 87-88.

¹¹¹ Idem, 90.

¹¹² Immink, *Het heilige gebeurt*, 17.

¹¹³ Idem, 21.

¹¹⁴ “Statuten,” *Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland*, <https://gereformeerdebond.nl/wp-content/uploads/2023/04/vergelijking-statuten.doc.pdf> (laatst geraadpleegd op (18 juni 2025): artikel 4. Zie ook Kamphuis, “Zing uw psalmen met wijsheid,” 58.

¹¹⁵ Kerkorde Dordrecht (1619), Artikel 69. Vergelijk ook met kerkorde Dordrecht (1574), Artikel 43; kerkorde Dordrecht (1578), Artikel 54.

¹¹⁶ Kerkorde 's-Gravenhage (1586), Artikel 62.

¹¹⁷ van Ginkel, “Psalmen in overvloed,” 22.

¹¹⁸ Idem, 27.

¹¹⁹ Ibidem.

Al met al meent het hoofdbestuur dat de praktijk van het exclusief zingen van de psalmen verantwoord en houdbaar is,¹²⁰ mits deze op een verstaanbare wijze aan de orde komen. Zij nemen dit standpunt in tegen de achtergrond van een toenemende confrontatie met de hedendaagse cultuur die gevoeld in de praktijk van het zingen.¹²¹ Sommige gemeenten volgen deze lijn van het hoofdbestuur niet.¹²² Het standpunt van het hoofdbestuur moet dus blijkbaar niet opgevat worden als bindend.

3.4.5 Verstaanbaar en sober

De liturgie in de context van de Gereformeerde Bond dient verstaanbaar te zijn. Waar er over Woord en antwoord gesproken wordt, gaat het om taalgebruik. Deze taal moet, wil het van Woord tot een antwoord komen, verstaanbaar en begrijpelijk zijn voor de hoorders. De taal dient dus de dialoog tussen God en mens.¹²³ Verouderde of onbegrijpelijke taal verstoort de dialoog, waardoor het Woord in zeggingskracht en het antwoord in doorleving vermindert.¹²⁴ De principes van de Reformatie, waarin de noodzaak van de verstaanbaarheid leidde tot de nadruk op het viëren van de liturgie in de eigen taal, verwijzen hier ook naar.

Naast de verstaanbaarheid noemt men ook de soberheid als een kenmerk van de liturgie.¹²⁵ Zelden wordt deze term verder uitgewerkt. In het verleden is daar al een vraag bij gesteld vanuit de Liturgische Beweging. Wat houdt deze soberheid precies in?¹²⁶ Gaat het om een schrappen van onderdelen uit de orde van dienst? Als dat het geval is, dan is het nog maar de vraag of de dan ontstane ruimte zich niet ergens anders heen vertaald, bijvoorbeeld dat de prediking nog verder aangekleed wordt.¹²⁷ In het gesprek over de term soberheid komt een fundamenteel aspect van het verstaan van de eredienst aan de orde, namelijk of men de eredienst zodanig opvat dat de gemeente met de zaligen voor de troon van God staat. Een eredienst waarin hemel en aarde versmelten, rondom het altaar.¹²⁸ De Gereformeerde Bond lijkt deze taal soms te spreken,¹²⁹ hoewel men grotendeels spreekt in de taal van Noordmans die deze notie verwerpt. De liturgie is een afgeleide zaak, geen leidend principe.¹³⁰ Het Woord en het Sacrament mogen niet worden aangepast aan een liturgisch principe. Eerder is het dat Woord en Sacrament de liturgie bepalen.¹³¹

¹²⁰ Idem, 21.

¹²¹ Arjen J.A. Uit Beijerse, "Muziek – Zingen op zondag," in *In de kerk, bij God*, P.J. Vergunst (red.) (Heereveen: Jongbloed, 2014): 104.

¹²² Kuijt, "Een proces van bezinning," 55-56.

¹²³ Vergunst, "Inleiding – Liturgie bewaart ons bij God," 15.

¹²⁴ G.D. Kamphuis, "Zing uw psalmen met wijsheid," in *De liturgie in hervormde gemeenten*, Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond (red.), 3^e druk (Apeldoorn: Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland, 2012): 59-61.

¹²⁵ Paul Oskamp, "Reportages onderweg," in *De weg van de liturgie. Tradities, achtergronden, praktijk*, Paul Oskamp, N.A. Schuman en Marcel Barnard et al. (red.), 3^e druk (Zoetermeer: Meinema, 2001): 13. Zie ook Vergunst, "Inleiding – Liturgie bewaart ons bij God," 10.

¹²⁶ G. van der Leeuw, O. Noordmans en W.H. van de Pol, *Liturgie in de crisis* (Nijkerk: Callenbach, 1939): 11-13.

¹²⁷ Ibidem.

¹²⁸ Noordmans, *Liturgie*, 25-26.

¹²⁹ H.J. de Bie, "De engelen – Heiligheid en aanbidding," in *In de kerk, bij God*, P.J. Vergunst (red.) (Heereveen: Jongbloed, 2014): 136-138.

¹³⁰ Noordmans, *Liturgie*, 12-14.

¹³¹ Idem, 29-32.

Nu heeft men in de gereformeerde traditie het altaar verwijderd. Noordmans ziet daarin de reden voor een sobere liturgie.¹³² De gemeente is in het hier en nu bijeen, niet in een vergoddelijkte liturgie, in een focus op het Woord en het Sacrament. Hoewel dus de Gereformeerde Bond soms taal bezigt die neigt naar een versmelting van hemel en aarde, past men zich in de praktische uitwerking van de eredienst meer in dit denken aan. De definitie van soberheid blijft lastig. Men betreft het voornamelijk op de stijl van de eredienst. Deze wordt getekend door:

- 1) eerbied, een houding van afhankelijkheid en ontvankelijkheid.¹³³
- 2) eenvoud, wat tot uiting komt in zorgvuldigheid, een houding ootmoed en zelfkennis.¹³⁴
- 3) rust, door stilte en focus.¹³⁵
- 4) liefde, richting Christus en naaste.¹³⁶

Deze maatstaven bewaren een gemeente bij een sobere vormgeving van de eredienst, die vervolgens ook weer de verstaanbaarheid van het Woord en antwoord bevorderen.

3.4.6 Gezamenlijkheid en individualiteit

De samenkomst van de gemeente, wanneer zij de liturgie beleeft, is in de eerste zaak een gezamenlijke onderneming. Men komt samen en samen viert men. Tegelijkertijd ligt er in de liturgie een grote nadruk op de individu, in de vorm van persoonlijke beleving.¹³⁷ De wortels hiervan liggen in de traditie van de Reformatie en de Nadere Reformatie. Het is van belang dat men persoonlijk gelovig betrokken is op de liturgie. Dat uit zich in het mééleven en het dóórleven van de eredienst.¹³⁸

Deze focus op de gelovige betrokkenheid op de liturgie van het individu, in een tijd van individualisering, werkt diversiteit aan liturgische voorkeuren en invullingen in de hand.¹³⁹ Daardoor ontstaat er dus een spanningsveld tussen de persoonlijke voorkeur, ter bevordering van de persoonlijke betrokkenheid, en het gezamenlijk gedragen 'wij' van de liturgie.

3.4.7 Veranderlijkheid

Het spanningsveld van gezamenlijkheid en toenemende diversiteit in liturgische voorkeuren, brengen ons ten slotte op een laatste kenmerk van de gereformeerde liturgie in de context van de Gereformeerde Bond, namelijk haar veranderlijkheid. De gereformeerde liturgie wordt beschreven als 'niet in beton gegoten.'¹⁴⁰ Deze houding zie ik ook verwoord bij Noordmans, die de gereformeerde liturgie analoog stelt aan de gereformeerde leer. Iedere tijd vraagt om een nieuwe confrontatie.¹⁴¹ Dit is het 'semper reformanda' van de gereformeerde liturgie. Het wordt getypeerd als een schipperen tussen starheid enerzijds, die de veranderlijkheid van de liturgie ontkent, en heilloze openheid, die de veranderlijkheid tot een doel maakt in plaats van dat zij dienstbaar blijft

¹³² Idem, 25-26.

¹³³ Verboom, "Stijl – Eerbied, eenvoud, rust," 122.

¹³⁴ Idem, 123.

¹³⁵ Idem, 123-124.

¹³⁶ Idem, 124.

¹³⁷ Immink, *Het heilige gebeurt*, 23.

¹³⁸ A.J. Mensink, "Geroepen tot liturgie," *De Waarheidsvriend*, 23 mei 2016, <https://gereformeerdebond.nl/de-waarheidsvriend/artikelen/geroepen-tot-liturgie/> (laatst geraadpleegd op 20 juni 2025).

¹³⁹ Immink, *Het heilige gebeurt*, 24-25.

¹⁴⁰ Vergunst, "Inleiding – Liturgie bewaart ons bij God," 14.

¹⁴¹ Van der Leeuw, Noordmans en Van de Pol, *Liturgie in de crisis*, 24-25.

aan het doel van de liturgie.¹⁴² De veranderlijkheid is eigen aan liturgie en ritualiteit. Het staat of valt niet met onveranderlijkheid.¹⁴³

3.5 Recente veranderingen in de liturgie

In de afgelopen twintig jaar hebben zich een aantal veranderingen voorgedaan die betrekking hebben op de liturgie. Al een geruime tijd was er spraken van een gevoel van onbehagen binnen de kring van de Gereformeerde Bond. Dit onbehagen had betrekking op de vorm en inhoud van de prediking, op wat er gezongen wordt in de erediensten en op de sobere stijl die de liturgie zou kenmerken.¹⁴⁴ Op zichzelf genomen zijn dit geen nieuwe ontwikkelingen.

3.5.1 Prediking

Zoals hierboven beschreven is de gereformeerde leer en liturgie, en daarmee dus de wijze waarop men het Woord verkondigt, veranderlijk door de tijd heen. Bij verandering ontstaan er altijd groepen die de verandering te langzaam of juist te snel vinden gaan. Dat er te veel veranderd, of juist niet genoeg verandering is op te merken.

Betrokken op de prediking signaleert Vergunst een afnemend besef van de prediking als het spreken van God. Daarmee worden de voorkeuren voor een bepaalde stijl en boodschap van de individuele hoorder steeds dominanter in de verwachtingen.¹⁴⁵ Ook de lengte van de preek wordt ter discussie gesteld. In de *Waarheidsvriend* wordt een algemene trend in het geheel van de kerk van korter preken opgemerkt en bekritiseerd.¹⁴⁶ In een ander artikel schrijft Schuurman: “De lengte van de preek kan een aandachtspunt zijn. Is het werkelijk zo dat preken steeds korter moeten zijn? In hoeverre moeten we daaraan toegeven?”¹⁴⁷ Blijkbaar speelt de trend ook in eigen kring.

In een brochure wordt deze verandering geweten aan een mix van een moderne en postmoderne tijdsgeest. De invloed van het modernisme vertaalt zich in zelfbewust zijn en een geloof in maakbaarheid. De invloed van het postmodernisme vertaalt zich in een relativisering van het gezag van de prediker, en van de prediking. Iedere hoorder zou namelijk iets anders in de prediking horen.¹⁴⁸ Hoorders worden mondig, in plaats van horig. In reactie zouden predikanten zich aan kunnen passen op de wens van de hoorder.¹⁴⁹ Deze brochure is een reactie op geuite zorgen, maar berust verder niet op empirisch onderzoek onder de gemeenten. Van de Lagemaat merkt de toegenomen mondigheid ook op, maar verbindt dit aan de visie op het ambt, niet op de prediking.¹⁵⁰

¹⁴² Vergunst, “Inleiding – Liturgie bewaart ons bij God,” 14-15.

¹⁴³ Marcel Barnard, “Dynamiek van cultus en cultuur,” in *Ritueel bestek. Antropologische kernwoorden van de liturgie*, Marcel Barnard en Paul Post (red.) (Zoetermeer: Meinema, 2001): 51.

¹⁴⁴ Vergunst, “Inleiding – Liturgie bewaart ons bij God,” 10.

¹⁴⁵ P.J. Visser, “Het Woord horen – Over luisteren gesproken,” in *In de kerk, bij God*, P.J. Vergunst (red.) (Heereveen: Jongbloed, 2014): 70-71.

¹⁴⁶ P.J. Vergunst, “In Gods huis,” *De Waarheidsvriend*, 2 september 2021, <https://www.dewaarheidsvriend.nl/de-waarheidsvriend/artikelen/in-gods-huis-2/>.

¹⁴⁷ J.C. Schuurman, “Gods werk centraal,” *De Waarheidsvriend*, 10 maart 2022, <https://gereformeerdebond.nl/de-waarheidsvriend/artikelen/gods-werk-centraal-2/>.

¹⁴⁸ Commissie Prediking, *Instrument van de Geest: gedachten over hervormd-gereformeerde prediking* (Apeldoorn: Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland, 2016): 24-26.

¹⁴⁹ Idem, 28-29.

¹⁵⁰ van de Lagemaat, *De stille evolutie*, 381.

3.5.2 Bijbelvertaling en hertaling van de formulieren

In 2010 wordt de Herziene Statenvertaling uitgebracht. Hoewel dit project tot stand komt in een stichting die los staat van de Gereformeerde Bond, zoals ook bij Weerklank, wordt het gebruik van de Herziene Statenvertaling vanuit het hoofdbestuur aangemoedigd. Verstaanbaarheid van het Woord vormt in deze verandering de voornaamste drijfveer, hoewel er ook tegengeluiden klinken die pleiten voor het behoud van de Statenvertaling. In een terugblik op het vrijgeven van de Herziene Statenvertaling schrijft Vergunst dan dat in gemeenten waar men vasthoudt aan de Statenvertaling de kerkenraad moet opletten dat het taalveld voor mensen geen blokkade gaat vormen om de boodschap van het Woord te verstaan.¹⁵¹

Ik noem hierbij ook de hertaling van de liturgische formulieren die ook in het dienstboek van de PKN zijn opgenomen. Het initiatief voor de hertaling ging mede uit van het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond. Ook in deze hertaling ligt er een nadruk op de verstaanbaarheid.

3.5.3 Gemeentezang

Ook de kwestie van het zingen in de eredienst heeft oude papieren. Al in de jaren 60 en 70, met name rondom de invoering van de nieuwe psalmberijming en het liedboek voor de kerken in de Nederlands Hervormde Kerk, roepen sommige predikanten in de Gereformeerde Bond op tot een minder strakke houding ten aanzien van het liedrepertoire.¹⁵² Een voorbeeld is de publicatie van 'De eigen wijs', waarin gepleit wordt voor het vrijgeven van het gebruik van de nieuwe psalmberijming, de mogelijkheid tot het zingen van gezangen en de visie op de vrouw in het ambt.¹⁵³ De kwestie blijft een lange tijd gevoelig.¹⁵⁴

Recenter zien we een ontwikkeling naar een veelvuldig gebruik van andersoortige bundels op het gemeentevlak.¹⁵⁵ In 1995 verschijnt de eerste versie van de bundel *Op Toonhoogte*, die dan voor het jeugdwerk bedoeld is. De bundel wordt uitgebreid in 2000, herzien in 2005, 2015 en in 2025. Hierbij wordt opgemerkt dat de bundel niet voor de eredienst bestemd is, maar dat een aantal gemeenten de bundel daarvoor inmiddels wel gebruikt.¹⁵⁶ Vanuit het hoofdbestuur wordt deze ontwikkeling gehaald, omdat keuze voor deze bundel niet weloverwogen geacht wordt. Men kiest voor de bundel omdat ze bekend is. Daarnaast voldoet ze niet aan een aantal eisen: ze is niet vrijgegeven voor de eredienst door de Kerk, de liederen zijn niet altijd geschikt voor de gemeentezang en de vorm van de liederen zijn geen onderdeel geweest van de overwegingen van de kerkenraad.¹⁵⁷ Wat niet genoemd wordt, maar wel zou kunnen meespelen, is dat de bundel niet exclusief uit de gereformeerde traditie put.

Anders is het proces rondom Weerklank. Weerklank verschijnt in 2016. Deze bundel is gericht op de gereformeerde eredienst, tot stand gekomen aan de hand van vier selectiecriteria: Schrift, belijdenis, kwaliteit en geschiktheid. In de bijgevoegde verantwoording en toelichting komen veel van de

¹⁵¹ P.J. Vergunst, "Vijf jaar HSV," *De Waarheidsvriend*, 1 december 2015, <https://www.dewaarheidsvriend.nl/de-waarheidsvriend/artikelen/vijf-jaar-hsv/>.

¹⁵² J. van der Graaf, *Delen of helen? Hervormd kerkelijk even in en met de Gereformeerde Bond, 1951-1981* (Kampen: Kok, 2002): 369.

¹⁵³ W. Balke, S. Meijers en M.J.G. van der Velden, *De eigen wijs, afkomst en toekomst der gereformeerde-hervormden* (Wageningen: Veenman, 1966).

¹⁵⁴ van der Graaf, *Delen of helen*, 379-380.

¹⁵⁵ de Vries, "Een onderzoek naar de praktijk," 64-65.

¹⁵⁶ Idem, 66.

¹⁵⁷ Ibidem.

eerder beschreven spanningsvelden, kenmerken en theologische principes aan de orde.¹⁵⁸ Inmiddels is deze bundel in veel gemeenten die zich tot de Gereformeerde Bond rekenen in gebruik genomen.

3.5.4 Spiritualiteit

Van Ginkel verbindt in zijn pleidooi het zingen van de psalmen aan een term die tot nog toe niet gevallen is: bevinding, de geestelijke diepgang of spiritualiteit van de psalmen.¹⁵⁹ De bevinding is gedefinieerd als een neerslag van geloofservaring. Het gaat om een Bijbelse geloofservaring die door de Heilige Geest wordt bewerkt. Daardoor bevat het niet het feilbare element van de menselijke ervaring.¹⁶⁰

Deze vorm van spiritualiteit zou ook aan verandering onderhevig zijn. Immink spreekt over een gereformeerd evangelicale stroming,¹⁶¹ hoewel Van de Lagemaat dit weerspreekt.¹⁶² Hij stelt wel dat er een subjectivering van de geloofsbeleving plaatsvindt, die met name haar uiting krijgt in andere liturgische wensen.¹⁶³ Dat is dus weldegelijk een verandering en een belangrijk inzicht. Liturgie is immers een uitdrukking van theologie, maar zij vormt ook de theologie, en daarmee de geloofsbeleving, zoals dat verwoord wordt met de spreuk: *lex orandi lex credendi*. Of zoals Barnard het verwoordt: “De ordening en vormgeving van de kerkdienst (de liturgie van de samenkomst) geeft uitdrukking aan het zelfverstaan van de gemeente (dat is het geloof van de gemeente) en is als zodanig een specifieke uitdrukking van de wijze waarop de gemeenschap tussen God en mens verstaan, beleefd en gecommuniceerd wordt.”¹⁶⁴

3.5.5 Evangelische invloeden in de liturgie

In de vorige paragraaf kwam de term ‘evangelicaal’ of ‘evangelisch’ al ter sprake. Ook in hoofdstuk 1 kwam de evangelische invloed ter sprake. Er lijkt sprake te zijn van een beduchtheid. Wat ‘evangelische invloed’ precies is, is niet geheel helder. Van de Lagemaat verbindt het aan subjectivering.¹⁶⁵ Wanneer deze stroming veel invloed uitoefent op de gemeente is er sprake van ‘evangelicalisering’. Wat de evangelische stroming kenmerkt is een op beleving gebaseerde orthodoxie.¹⁶⁶

In de praktijk uit dit zich in de liedcultuur, met name het zingen van Opwekking,¹⁶⁷ een veranderende godsdienstigheid, de vraag naar een band als muzikale begeleiding en gebedsministry.¹⁶⁸ Breij noemt als kenmerken het gebruik van moderne communicatiemiddelen,

¹⁵⁸ Redactie Weerklank, “Inleiding en Verantwoording,” *Weerklank*, <https://www.weerklank.nl/files/bijlagen/Inleiding-en-Verantwoording%281%29.pdf> (laatst geraadpleegd op 16 juni 2025).

¹⁵⁹ van Ginkel, “Psalmen in overvloed,” 29.

¹⁶⁰ Idem, 25-26.

¹⁶¹ Immink, *Het heilige gebeurt*, 21.

¹⁶² van de Lagemaat, *De stille evolutie*, 76.

¹⁶³ Idem, 141.

¹⁶⁴ Immink “Een dubbele beweging,” 67.

¹⁶⁵ van de Lagemaat, *De stille evolutie*, 129-130.

¹⁶⁶ Idem, 142.

¹⁶⁷ Gijsbert van den Brink, “Zijn Opwekkingsliederen kerkliederen?” in *De liturgie in hervormde gemeenten*, Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond (red.), 3^e druk (Apeldoorn: Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland, 2012): 44-45.

¹⁶⁸ van de Lagemaat, *De stille evolutie*, 200.

eenvoudige en directe taal en een grote aandacht voor *worship*, aanbidding, en *praise*, lofprijzing, meestal vergezeld van een gospelkoor of band.¹⁶⁹

Er is sprake van gemeenteleden die overstappen. Soms is dat van korte duur, en keert men terug naar de gemeente.¹⁷⁰ Op sommige thema's, zoals het gezag van het Woord is er herkenning. Op een thema als de doop (kinderdoop of volwassendoop) is er sprake van vervreemding.

Mogelijke evangelisering wordt door het hoofdbestuur steeds meer als een gevaar gezien. Daarom benadrukt het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond vooral haar eigen standpunt. Volgens Van de Lagemaat is een veelgehoorde reactie: 'Zij hebben hier wel een goed punt, dat moeten we verwerken. Maar eigenlijk zit dit al in onze eigen gereformeerde traditie.'¹⁷¹

3.6 Conclusie

In dit hoofdstuk wordt de eerste deelvraag van het onderzoek te beantwoordt en daarnaast de *normative voice* gedefinieerd. De eerste deelvraag is: Wat kenmerkt de liturgie van gemeenten die zich met de Gereformeerde Bond verbonden weten en wat zijn de recente ontwikkelingen daarin?

Vanuit het hoofdbestuur wordt liturgie theologisch gedefinieerd als een dialogische activiteit tussen God en mensen, die zich vertaalt in een dialoog tussen voorganger en kerkgangers. De continuïteit met de traditie vanuit de reformatie wordt benadrukt. Een uitgewerkt antropologisch perspectief op liturgie ontbreekt, ondanks de liturgie in de Gereformeerde Bond kenmerken heeft. Deze kenmerken worden vaak in een theologisch kader gezet. Kenmerken voor de liturgie is de nadruk op de prediking als Woord van God, de reactie in met name de gemeentezang als antwoord op het Woord, een nadruk op verstaanbaarheid en soberheid in een gezamenlijk vorm, waarin het van belang is dat men persoonlijk betrokken is. Ten slotte is er mogelijkheid tot verandering, mits deze dienstbaar blijft aan het doel van de liturgie: ontmoeting met God.

Deze verandering is mogelijk om drie redenen. Allereerst maakt verandering onderdeel uit van de traditie van de Reformatie. Daarnaast het niet eenvoudig de Gereformeerde Bond strak te definiëren. Er is binnen de Gereformeerde Bond al sprake van een mate van diversiteit. Ten slotte werkt de nadruk op persoonlijke beleving van de liturgie diversiteit in de hand. Deze diversiteit kan gedoogd worden, mits zij verantwoord, dat is beargumenteerd vanuit de Schriften en belijdenis, kan worden. Toch overheerst behoedzaamheid, omdat de verandering in liturgie een ongewenst verandering in de geloofsinhoud kan bewerken, waardoor de primaire roeping van de Gereformeerde Bond, het verdedigen en verbreiden van de gereformeerde leer, in het gedrang kan komen.

Er hebben zich een aantal recente veranderingen voorgedaan, of deze vinden nog steeds plaats. Zo is de verhouding tot de prediking anders geworden. Gemeenteleden zijn mondiger geworden en benaderen de preek subjectiever. Men heeft zich veel beziggehouden met hertalingen van de Bijbel en formuleren om de verstaanbaarheid te bevorderen. Wat de gemeentezang betreft wordt er niet meer exclusief van psalmen gebruik gemaakt. Op het vlak van de spiritualiteit vindt er een

¹⁶⁹ Mieke C. Breij, *De kerk is wat ze viert: 100 jaar Liturgische Kring* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2021): 322-323.

¹⁷⁰ van de Lagemaat, *De stille evolutie*, 201.

¹⁷¹ Idem, 210-211.

subjectivering plaats en ten slotte zijn er in sommige contexten sporen van ‘evangelische invloed’ op te merken.

4. Redenen en overwegingen

4.1 Introductie

In dit hoofdstuk wordt de opbrengst van het empirisch onderzoek gepresenteerd en geanalyseerd aan de hand van wat in het vorige hoofdstuk besproken is. Zo zal zowel de eerste als de tweede deelvraag van dit onderzoek beantwoord worden. Die vragen luiden: 1. Wat kenmerkt de liturgie van gemeenten die zich met de Gereformeerde Bond verbonden weten en wat zijn de recente ontwikkelingen daarin? 2. Wat zijn de redenen voor kerkenraadsleden om over veranderingen in de liturgie na te denken en welke overwegingen zijn bepalend voor de keuzes die zijn daarin maken? De eerste deelvraag komt dus opnieuw ter sprake. In hoofdstuk 3 werd deze deelvraag ten dele beantwoord door de *normative voice* te vertolken. In dit hoofdstuk vertolken de opbrengsten van het empirisch onderzoek de *espoused voice*.

De data waarmee gewerkt wordt zijn verzameld door het afnemen van een vijftal interviews met kerkenraadsleden van verschillende hervormde gemeenten. Daarin spraken zij namens het geheel van de kerkenraad. In de analyse moet scherp worden onderscheiden wat een persoonlijk standpunt van de respondent is en wat een breder standpunt van de kerkenraad verwoord. In deze interviews verschaffen respondenten inzicht in de omgang van de kerkenraad met liturgie en processen van liturgische verandering door openheid te geven in de gang van zaken. Er zal enige toelichting gegeven worden op de respondenten die aan de interviews wilden meewerken en met welke veranderingen zij in hun gemeenten te maken hebben gehad.

De opbrengst van de interviews zullen in drie delen uiteengezet worden. Allereerst verschaffen de verschillende respondenten inzicht in wat, volgens hen, kenmerkend is voor de liturgie in hun gemeente (4.2). Daarmee wordt het antwoord op deelvraag 1 aangevuld vanuit het empirisch onderzoek. Vervolgens toont de opbrengst aan wat de kerkenraad ertoe heeft aangezet om tot veranderingen in hun context over te gaan (4.3). Ten slotte verschaft het inzicht in wat de overwegingen waren die volgens de respondenten doorslaggevend waren in het proces om tot een besluit te komen (4.4). In deze twee onderdelen wordt deelvraag 2 beantwoord.

4.1.1 Respondenten

De respondenten zijn geanonimiseerd en zullen aangeduid worden met de letter 'K', voor kerkenraadslid, in combinatie met een getal van 1 tot 5, overeenkomend met het aantal afgelegde interviews.

K1 is lid van een wijkgemeente in een stad. In de kerkenraad heeft hij verschillende rollen gehad: jeugdouderling, pastorale ouderling en inmiddels is hij scriba van de wijkgemeente. Hij is nauw betrokken geweest bij een aantal liturgische veranderingen in de wijkgemeente. Hij was onderdeel van een werkgroep die betrokken was bij de bezinning op de liturgie. Dat proces vond in 2023 plaats en is inmiddels afgerond. De werkgroep is dan ook gedechargeerd, maar hij is nog steeds betrokken in de uitvoering en communicatie van de nasleep.

K2 is ouderling in een Hervormde Gemeente in een stad. In zijn ambt als ouderling is hij in algemene zin betrokken geweest bij een aantal liturgische veranderingen, maar daarbij had hij geen zitting in een daarvoor specifiek aangestelde commissie.

K3 is ouderling-kerkrentmeester in een Hervormde Gemeente in een dorp met een streekfunctie. Hij is zelf woonachtig in een ander dorp. Van oorsprong komt hij uit de Gereformeerde Gemeenten,

maar is inmiddels al ruim 20 jaar lid van de Hervormde Gemeente. Hij is betrokken op de liturgie als kerkenraadslid en maakt op dit moment deel uit van de commissie liturgie. In die hoedanigheid heeft hij een kerkenraadsweekend over bezinning op liturgie geleid.

K4 is lid van een wijkgemeente in een stad, is opgegroeid in de gemeente en altijd betrokken geweest. Hij is in verschillende rollen betrokken geweest bij de liturgie in de gemeente. Ooit zat hij in de liturgiecommissie; welke al een ruime tijd is gedechargeerd na het uitbrengen van een rapport. Nu is hij ouderling.

K5 is inmiddels een geruime tijd, sinds een verhuizing, lid van een wijkgemeente in een dorp. Daar is hij nu ouderling en is intensief betrokken geweest als lid van de beleidscommissie van de Hervormde Gemeente. Deze beleidscommissie, die het beleidsplan van 2022-2026 heeft vervaardigd, heeft zich onder andere beziggehouden met liturgie.

4.1.2 Veranderingen

De respondenten hebben zich over het algemeen met dezelfde zaken en/of beziggehouden. Daarin zien we eerder beschreven veranderingen (3.5) terug in de praktijk. Zo hebben alle respondenten de overstap van de Statenvertaling naar de Herziene Statenvertaling meegemaakt (3.5.2).

Allen, op K4 na, hebben de invoering van de bundel Weerklank meegemaakt (3.5.3). Daarbij is er een verschil in de mate waarin die bundel nu gebruikt wordt. In de gemeente van K1 worden alleen de psalmen en Bijbelliederen gebruikt. In de gemeenten van K2, K3 en K5 zijn ook de overige liederen in gebruik, naast de psalmen en Bijbelliederen. Bovendien wordt dan door K1, K2 en K3 ook de overstap van het iso-ritmisch, ook wel bekend als de hele noten, naar het ritmische zingen genoemd. Dit wordt in de uitgaven van de Gereformeerde Bond niet gethematiseerd.

K4 noemde onder andere de invoering van Op Toonhoogte en het vrije lied (3.5.3), en de begeleiding door een bandje, en een vorm van persoonlijk gebed na de kerkdienst door gebed-teams (3.5.5). Dat laatste is een vorm van gebedsministry. Hij duidt dit niet als evangelische invloed.

Daarnaast noemde K4 ook expliciet een veranderde prediking die als ruimer getypeerd werd, maar dit moet niet worden opgevat in de zin zoals dat in hoofdstuk 3 (3.5.1) beschreven werd. Daar ging het om een afnemend besef van de preek als het spreken van God. K4 noemt deze zorg wel, maar zegt niet dat dit de praktijk is in de gemeente. De typering 'ruimer' heeft te maken met de ruimte om de verkondigde genade toe te eiegenen.

K5 noemde ook het zingen van gezangen als een verandering, daarin ging de andere wijkgemeente zijn eigen wijkgemeente voor. Daarna heeft zijn wijkgemeente zich langzamerhand daaraan aangepast.

De praktijk weerspiegelt de theorie. Op het punt van de spiritualiteit (3.5.4) bestaat er een afwijking. De respondenten typeren de veranderingen als een wijze om de gemeente bij de gereformeerde traditie te bewaren. Met name K4 verbindt dit ook sterk aan een vorm van spiritualiteit die daarmee bewaard blijft.

4.2 Kenmerken van de liturgie

In deze paragraaf wordt uiteengezet wat de respondenten hebben aangegeven als kenmerkend voor de liturgie in hun gemeenten. Het is samen te vatten als de centraliteit van de prediking (4.2.1),

soberheid in vormen (4.2.2), de participatie van gemeenteleden (4.2.3) en een overige categorie (4.2.4). Hierbij focussen allen zich op de zondagse eredienst.

Als onderdeel van het onderzoek werd er geen definitie gegeven van liturgie tijdens de interviews. De verschillende respondenten konden hier zelf in eerste instantie een invulling aan geven. Deze definitie kan dan vervolgens geduid worden aan de hand van de gegeven definities in het vorige hoofdstuk. Daarin gaf een van hen een eigen definitie:

“De liturgie is denk ik alles wat er gebeurt in een dienst.” (K3)

Hoewel anderen niet zo expliciet een definitie gaven, functioneerde het begrip liturgie wel op een soortgelijke wijze bij de andere respondenten. K2 en K5 betrokken het, in eerste instantie, vooral op de gemeentezang, hoewel dat zich verruimde in de loop van het interview. De hierboven geciteerde definitie kan zowel gelezen worden als een antropologische en als een theologische definitie. Dat ligt vooral aan hoe men het werkwoord ‘gebeuren’ begrijpt. Bedoelt men met dit ‘gebeuren’ de rituelen aan te duiden, of ziet men dit ‘gebeuren’ als een “werking van Godswege.”¹⁷² Uit de opbrengst van de interviews zal opnieuw blijken dat beide definities functioneren. Daarom zal ik nu overgaan tot het verder weergeven van de opbrengsten.

4.2.1 Centraliteit van de prediking

In allerlei opzichten kwam alle respondenten terug dat de prediking een centrale rol vervuld in de liturgie. Het gereformeerd gehalte van de liturgie wordt in sterke mate verbonden met het gereformeerde gehalte van de prediking. K2 en K4 leggen deze verbinding heel expliciet. Het gaat om de inhoud van de prediking. Als deze gereformeerd is, maakt dat de liturgie gereformeerd. Dit kwam aan de orde in 3.2.2, waar besproken werd dat de liturgie wordt gedefinieerd aan de hand van betrokkenheid op het middelaarswerk van Christus, dat in de prediking aan de orde komt:

“Daar wordt onze zondige staat gekoppeld aan het offer van Jezus, die voor ons gestorven is, zodat wij ook uitzicht hebben om in de hemel te komen.” (K2)

Dit krijgt ook een persoonlijke uitwerking. K4 en K5 leggen lijnen tussen de prediking die het werk van Christus centraal stelt en de persoonlijke geloofsbeleving. Daarom wordt door hen de prediking als zeer belangrijk gewaardeerd.

Naast de nadruk op de inhoud van de prediking komt haar centraliteit ook terug in de ordening van de eredienst:

“Ik denk dat daarmee ook gezegd is dat in de liturgie het dus belangrijk is dat het Woord aan het woord vooral het gesproken woord is, dus dat de preek een centrale plek heeft en dat de andere elementen daaromheen gericht zijn op de voorbereiding en de beantwoording van de prediking.” (K1)

Dit aspect benadrukte K2 ook. De prediking vormt de rest van de orde van dienst. We zien hier terugkomen wat we in 3.4.2 schreven. De prediking vormt het middelpunt in de structurering van de eredienst, op zo’n wijze dat in de hele orde de kerkgangers naar en van de preek bewegen. De verkondiging, opgevat als het geactualiseerde Woord van God vormt praktisch het uitgangspunt in de vormgeving van de eredienst. De eredienst vindt haar oorsprong in God en dat wordt zo ook in de

¹⁷² Immink, *Het heilige gebeurt*, 55.

vormgeving tot uiting gebracht in de orde van dienst. Dat betreft niet alleen de ordening van de onderdelen, maar ook hoe deze onderdelen ‘gekleurd’ worden door het Woord. K3 zegt in aansluiting op het voorgaande:

“[...] de liturgie eromheen moet ten dienste staan van het Woord en dus terug te vinden zijn in het Woord, en gebaseerd zijn op het Woord.” (K3)

Dit is een verwoording van een principe dat we aantreffen bij de bespreking van de voorkeur binnen de Gereformeerde Bond voor de psalmen (3.4.3). Het antwoord op het Woord wordt gekleurd door het Woord. Hier functioneert Woord op twee wijzen. Het antwoord op het Woord (de prediking) wordt gekleurd door het Woord (de Schriften en in het verlengde de geloofsinhoud).

Over de centraliteit van de prediking trof ik een grote uniformiteit aan. Slechts een kritische kanttekening werd geplaatst. In het verleden was de prediking heel dominant aanwezig, vertelde K4. Daarmee doelt hij op de wijze hoe de prediking een flink deel van de eredienst qua tijd in beslag nam. Hij gaf hierin wel expliciet aan dat dit een zaak van het verleden was. De prediking wordt nog wel als zeer belangrijk gewaardeerd, maar onder een enkeling begint het belang van de preek te verminderen. De kortere preek lijdt niet per se tot een lagere beschouwing van de prediking, maar het gevaar is er wel.

4.2.2 Soberheid

Een tweede veelgehoord kenmerk van de liturgie was haar soberheid. Het merendeel van de respondenten typeerde de liturgie als sober.

“Het is denk ik een sobere gereformeerde liturgie. [...] Met sober bedoel ik weinig tierelantijnen, weinig bijzonderheden.” (K2)

K1 en K4 typeren de orde van dienst als sober. Dit wordt voornamelijk betrokken op de orde van dienst. Deze is, vergeleken met spoor A, en in mindere mate spoor B, van het dienstboek van de Protestantse Kerk in Nederland, teruggebracht tot de meest elementaire onderdelen van de eredienst, een soort *bare minimum*. Het begrip soberheid blijft wel ongrijpbaar. Dat heeft waarschijnlijk te maken met hoe lastig het is om het begrip soberheid te definiëren. Wat voor de een sober is, kan voor de ander nog als overdadig aanvoelen. K1 en K4 spreken allebei wel over de gebruiken van de wereldkerk. Ook in vergelijking daarmee zou de orde als sober gedefinieerd kunnen worden, maar zij leggen dit verband niet in het interview. In De weg van de liturgie kwamen we de typering van de liturgie als sober ook tegen. Daar wordt het gekoppeld aan een waardig en strak interieur en ingetogen kerkgangers.¹⁷³ Misschien kan dit het best worden geduid aan de stijl van de eredienst die getekend wordt door eenvoud (geen tierelantijnen en bijzonderheden) en rust (in de zin van focus). Zo spreekt K1 in dit verband over eenstemmige gemeentezang. Door dit te typeren als soberheid stelt hij dit in alle waarschijnlijkheid tegenover bijvoorbeeld polyfoon gezang.

4.2.3 Participatie

Een aantal respondenten noemde de manier van participatie van gemeenteleden tijdens de eredienst als een kenmerk. Er is een verschil op te merken in mate van participatie. In de eerste plaats is er sprake van een stil participeren:

¹⁷³ Oskamp, “Reportages onderweg,” 13.

“Er wordt van de gemeente verwacht dat ze in stilte meebidden en in stilte mee-belijden, in stilte mee-preken.” (K1)

De participatie kan ook explicieter, dat wil zeggen, een hardop meedoen. Dat heeft betrekking op het Onze Vader meebidden. K1 en K4 gaven aan dat dit regelmatig gebeurt. K2 meldt dat de kerkenraad wel eens de vraag ontvangt naar de mogelijkheid om hardop het Onze Vader mee te bidden, wat aangeeft dat er in de gemeente vraag is naar die vorm van participatie.

Andere vormen van participatie worden niet genoemd. Zo verbindt men de gemeentezang niet expliciet aan participatie. Dat is verrassend aangezien we in 3.4.3 hebben gesteld dat in de kijk op liturgie vanuit de Gereformeerde Bond de samenhang iets typerends is. Dat gemeentezang participatie is, is wel impliciet in alle interviews aanwezig. Dat blijkt alleen al uit de grote aandacht die er is voor de gemeentezang en de betrokkenheid van de gemeenteleden daarbij. Dat is misschien ook de verklaring voor het ontbreken van de explicitering. Gemeentezang als participatie wordt als zo vanzelfsprekend verondersteld dat het niet expliciet genoemd hoeft te worden.

Minder vanzelfsprekend binnen de context van de Gereformeerde Bond, en daarom wel expliciet genoemd, is de participatie van gemeenteleden in de begeleiding van de gemeentezang. K4 spreekt over gemeenteleden die deel uitmaken van een band, die op die wijze hun medewerking verlenen aan de eredienst. Over het algemeen wordt in de Gereformeerde Bond de gemeentezang begeleid door het orgel.¹⁷⁴ Dat sommige liederen niet te begeleiden zijn op het orgel vormt zelfs een ‘muzikaal argument’ tegen het gebruik van zulke liederen.¹⁷⁵ De band wordt veelal verbonden met de evangelische stroming,¹⁷⁶ en een subjectievere (ervarings- of gevoelsgerichte) grondtoon.¹⁷⁷ Hierin zien we een ontwikkeling die we in 3.5.4 en 3.5.5 hebben geschreven.

4.2.4 Overig

De volgende antwoorden vielen slecht onder te brengen in een van de andere categorieën, omdat zij slechts door een enkeling gegeven werden. De eerste gaat om verstaanbaarheid:

“[...] maar dat we wel proberen dat te doen in een verstaanbare liturgie in de tijd waarin we leven.” (K3)

Later in dit hoofdstuk (4.4.2) zal blijken dat K3 deze verstaanbaarheid uitlegt als een culturele gevoeligheid, naast de letterlijke begrijpelijkheid van gebruikte woorden. K4 spreekt in dit verband van laagdrempeligheid.

K4 droeg nog twee andere kenmerken aan. Allereerst afhankelijkheid, die hij aan de gereformeerde liturgie in het algemeen eigen acht:

“Dat we ons volledig afhankelijk weten van God. [...] dat vind ik wel typisch gereformeerd, ja. Het is niet wij die bij elkaar komen. Hij roept ons.” (K4)

Volgens hem uit dit zich in het voortdurend bidden om de Heilige Geest in de verschillende onderdelen van de orde van dienst. Naast deze algemene opmerking over de gereformeerde liturgie

¹⁷⁴ Uitbeijerse, “Muziek – Zingen op zondag,” 100-101.

¹⁷⁵ de Vries, “Een onderzoek naar de praktijk,” 66. Zie ook Uitbeijerse, “Muziek – Zingen op zondag,” 103.

¹⁷⁶ Immink, *Het heilige gebeurt*, 212.

¹⁷⁷ Idem, 213.

kenmerkt hij de liturgie in zijn gemeente als vrij. Dit kunnen we duiden als de veranderlijkheid van de gereformeerde liturgie (3.4.7), namelijk dat de liturgie niet is als ‘in beton gegoten.’

We zien in de formulering van de kenmerken van de liturgie zoals deze functioneert, ondanks de verschillende antwoorden van de respondenten, een mate van uniformiteit die overeenkomstig is met wat in hoofdstuk 3 aan de orde is gekomen. Anders gezegd is er sprake van overeenstemming tussen de *normative* en *espoused voices*.

4.3 Beweegredenen

In deze paragraaf wordt een selectie van antwoorden gepresenteerd die de respondenten gaven op de vraag wat hun kerkenraden aanzette tot liturgische veranderingen. Met deze informatie kan antwoord gegeven worden op het eerste deel van deelvraag 2. De vraag is wat de redenen voor kerkenraadsleden zijn om over veranderingen in de liturgie na te denken. Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen interne beweegredenen (4.3.1), dat wil zeggen invloeden vanuit de kerkenraad zelf, en externe beweegredenen (4.3.2), dat wil zeggen invloeden van buiten de kerkenraad die wel hun uitwerking hebben op de kerkenraad.

4.3.1 Intern

Een standaard interne beweegreden is dat een periode van bezinning op liturgie leidt tot het ondernemen van actie:

“Toen hebben we in het voorjaar bezinning gehad over het verzamelen en ordenen van Bijbelse argumenten voor het zingen. [...] Nou, dat hebben we met elkaar besproken en vanuit die bezinning hebben we dat gedeeld met de gemeente.” (K1)

Dit kan uitmaken van een langer proces. Daarop wijst bijvoorbeeld K3. De kerkenraad had besloten om iedere vijf jaar de bestaande situatie, de huidige liturgische praktijk, te evalueren. Tijdens die evaluatie kwam vanuit de kerkenraad het initiatief op om te bezinnen op de liturgie. Na een periode van bezinning leidde vervolgens tot een liturgische verandering. Deze bezinning kwam dus voort uit een geleidelijk ontstane openheid om over de liturgie na te denken.

Bezinning kan ook voortkomen uit een vraag naar verantwoording ten aanzien van de bestaande situatie:

“Waarom zijn keuzes in het verleden gemaakt zoals ze zijn?” (K1)

De vraag naar verantwoording heeft te maken met een combinatie van de wens naar de persoonlijke betrokkenheid op de liturgie die we beschreven in 3.4.6 en de verstaanbaarheid van de liturgie. Hoewel dat in 3.4.4 wordt uitgewerkt aan de hand van het taalveld, functioneert het hier meer op een meta-niveau. Daarachter ligt deze gedachte: wanneer men liturgische keuzes kan verantwoorden, dan kan men die keuzes ook begrijpelijk, dat is verstaanbaar, maken. Zodoende kan men de betrokkenheid op de liturgie vergroten.

K1 relateerde de ingezette bezinning en daaropvolgende verandering sterk aan zijn ambt en de daaraan verbonden persoonlijke en gezamenlijke roeping. De kerkenraad heeft volgens hem de roeping om leiding te geven en niet alleen de status quo te bewaken. Dat gaat om geestelijk leiderschap tonen op het gebied van de liturgie. Hij gaf ook aan dat sommige veranderingen die hij meemaakte het gevolg waren van al eerder ingezette processen in een tijd dat hij nog geen

kerkenraadslid was. In dat geval is de verdere uitwerking volgens hem vooral een kwestie van procedure.

In meerdere gevallen werd de invloed van de predikant als doorslaggevend aangemerkt. K3, K4 en K5 noemen allen voorvallen waarin de predikant of het voortouw nam in het proces, of daarin een grote rol speelde:

“Dat ritmisch zingen, dat was toen echt wel een initiatief van de toenmalige predikant. [...] Die was daar wat vooruitstrevender in denk ik.” (K3)

K5 wijst er zelfs op dat in een enkel geval de predikant zonder instemming van een deel van de kerkenraad al een aantal veranderingen doorvoerde in de eredienst.

Van een iets ander karakter zijn de volgende gevallen. Zij dragen een bepaalde dubbelheid in zich, omdat ze als interne beweegredenen getypeerd worden, terwijl ze tegelijkertijd een extern aspect in zich dragen. Het gaat om beweegredenen die worden ingegeven door nieuwe mogelijkheden of nieuwe situaties. Zo noemt K2 bijvoorbeeld de publicatie van een nieuwe Bijbelvertaling, de Herziene Statenvertaling, die voorzag in een behoefte die in de kerkenraad leefde naar een opvolger voor de oude Statenvertaling. Ook werd corona genoemd als een reden om nader te bezinnen op sommige elementen in de liturgie. K1 noemt als voorbeeld hoe de periode van het ontbreken van de collecte, omdat dit vanwege corona onmogelijk was, hen ertoe had aangezet om bij de herinvoering van het collecteren in de eredienst dit op een andere wijze te doen dan voorheen. Men had het moment van collecteren verplaatst na het dankgebed en de voorbeden. Hiermee wordt, zoals we in 3.4.3 hebben gezien, het antwoord-karakter van de gaven expliciet gemaakt in de eredienst.

Een laatste beweegreden met een zekere mate van dubbelheid in zich is een geval waarin de kerkenraad contact zocht met de gemeente. Dit diende ertoe om de kerkenraad van externe input te voorzien:

“Ten eerste hebben we een enquête opgezet in de gemeente om te zien van wat er nou leeft. [...] in de gemeente [...] waren er die toch wel wat meer ruimte¹⁷⁸ wilden hebben.” (K5)

Deze wijze van opereren kwam ik alleen tegen bij deze respondent. Veel vaker is de wijze van contact omgekeerd, wat ons brengt tot de externe beweegredenen.

4.3.2 Extern

In plaats van dat de kerkenraad de gemeente om input vroeg, kwam het veel vaker voor dat de gemeenteleden hun vragen met betrekking tot liturgische verandering bij de kerkenraad aandroegen:

“De belangrijkste reden¹⁷⁹ is de stem uit de gemeente.” (K2)

K2 vervolgt met zeggen dat de kerkenraad niet uit zichzelf een proces van bezinning op de liturgie zou zijn gestart als die stem niet geklonken had. Dat is niet de algemene regel. Ook in gemeenten waar er sprake is van interne beweegredenen om tot bezinning te komen, kan er sprake zijn van externe invloed. Zo stelt K1 dat er tijdens huisbezoeken vragen werden geuit. Daarin klonk de behoefte naar het zingen van alternatieve psalmberijmingen en gezangen door.

¹⁷⁸ In de liedkeuze.

¹⁷⁹ Om over liturgische verandering na te denken.

Deze beweegreden is te typeren als reactief en beperkt zich niet alleen tot vragen die vanuit de gemeente opkomen. De houding is ook op te merken wanneer er nieuwe situaties ontstaan. In dit verband werd al de coronaperiode genoemd. In die periode moesten gemeenten zich aanpassen aan richtlijnen die vanuit de overheid werden voorgeschreven. K1 vat dit proces kernachtig samen:

“Kijk, corona dwingt je tot keuzes.” (K1)

Daarin ligt ook een verschil met de aard van vragen uit de gemeente. Die zijn namelijk niet direct dwingend, hoewel het negeren van geluiden uit de gemeente op langere termijn niet raadzaam is.¹⁸⁰

Hoewel deze paragraaf korter is dan de vorige paragraaf, betekent dat niet dat deze externe factoren van een kleiner belang was dan de interne factoren. Met name de vraag vanuit de gemeente keerde steeds terug in de interviews, met name daar waar het ging om de gemeentezang en de gebruikte liedbundels. Dat is niet verrassend in een context waar de nadruk ligt op het persoonlijk meebeleven van de eredienst.

4.4 Overwegingen

Nu de beweegredenen die aanzetten tot een proces van liturgische verandering in kaart zijn gebracht, presenteer ik in deze paragraaf een selectie van antwoorden van de respondenten die in kaart brengen wat hun overwegingen zijn die leiden tot een bepaalde besluitvorming. Daarmee ligt de focus op de tweede helft van deelvraag 2. Dat is de vraag naar welke overwegingen bepalend zijn voor de keuzes die kerkenraadsleden in het proces van liturgische verandering maken. Het gaat om een zestal categorieën: de verhouding van Woord en cultuur (4.4.1), begrijpelijkheid (4.4.2), eenheid van de gemeente (4.4.3), pluriformiteit in de gemeente (4.4.4), de oecumene met andere gemeenten/kerken (4.4.5), en het hellend vlak (4.4.6).

4.4.1 Verhouding van Woord en cultuur

Het merendeel van de respondenten gaf aan dat zij een bepaalde spanning bemerken tussen het Woord enerzijds en de cultuur anderzijds. Men zoekt om op de een of andere wijze aan beiden recht te doen, zoals verwoord door K3:

“[...] maar dat we wel proberen dat te doen in een verstaanbare liturgie in de tijd waarin we leven.” (K3)

Ondanks deze inspanningen blijft volgens K4 de spanning tussen Woord en de cultuur bestaan. Volgens hem heeft dat te maken met dat de cultuur het gevoelsleven van de mens, het subjectieve, tot richtpunt en middelpunt maakt. Het Woord neemt haar uitgangspunt juist vanuit God, het objectieve. Volgens hem valt er daarom uiteindelijk toch een keuze tussen Woord en cultuur. Daarom vormt de Bijbel het uitgangspunt voor de liturgie:

“Ja, Schriftgetrouw. Dat was eigenlijk één.¹⁸¹ Ja en ik merkte, en dat vond ik mooi bij het bezinningsproces bij onszelf als werkgroep, maar dat merkte je ook bij een aantal andere kerkraadsleden. Dat er voor een deel van de kerkenraadsleden echt een soort veranderingsproces heeft plaatsgevonden door te luisteren naar wat zegt de Bijbel.” (K1)

¹⁸⁰ Kuijt, “Een proces van bezinning,” 54.

¹⁸¹ Reden één.

Tegelijkertijd heeft de Schrift niet een pasklaar antwoord op iedere situatie, omdat deze volledig bepaald zijn door de context waarin de vraag opkomt, een context die vreemd is aan de Bijbel:

“In de bijbel zelf vind je niet een zinsnede: je mag geen Weerklank zingen. Je vindt ook, want ze zongen psalmen, gezangen en geestelijke liederen, dus je hebt juist in de bijbel ook ruimte om wel wat te doen. De vraag is, hoe ga je nou verstandig met die ruimte om?” (K2)

Hier wordt dus gesproken over het zoeken naar ruimte. Daarin is de Bijbel blijkbaar richtinggevend. Anderen benadrukken juist met name hoe de Bijbel daarin begrenzend werkt.

“Misschien begint het uit de cultuur, maar dat adem je in, zo denk ik. De andere kant is natuurlijk de Bijbel. Dat is voor mij echt Gods Woord. [...] je moet luisteren naar Gods Woord. Dat is één, maar je moet ook niet te weinig ruimte geven, zeg maar, als er ruimte is moet je ze geven.” (K4)

“De puzzel is ook, om dat woord toch maar weer te gebruiken, is om te kijken hoe je hoe je je niet laat leiden door het gevoel dat je met de tijd mee moet gaan als basis van je keuzes, maar dat je probeert te zoeken hoe je [...] blijft staan in de gereformeerde traditie, maar wel gemeente van nu kan zijn.” (K3)

K3 en K4 spreken deze woorden in de context van een interview waarin zij op eigen wijzen benadrukken dat de gemeente in haar liturgie rekenschap moet geven van de tijd en cultuur waarin zij leeft. Deze cultuurkritische houding kwam ook terug bij de andere respondenten. Men voelt zich geroepen om de liturgie te hercontextualiseren in de hedendaagse cultuur. Men erkent dat men door die cultuur beïnvloed wordt, maar tegelijkertijd wantrouwen ze die cultuur, bijvoorbeeld in de subjectivering.

4.4.2 Begrijpelijkheid

Alle respondenten gaven aan dat de begrijpelijkheid van de liturgie een grote rol inneemt in de overwegingen van de kerkenraden waarvan zij deel uitmaken. Dat wordt op een aantal verschillende wijzen verwoord. Allereerst is er een principiële verantwoording, op basis van de traditie. K1 stelt dat het de lijn van de Reformatie is dat de taal van het volk gesproken wordt. Hij past dat toe op de Bijbelvertaling, om zo de overgang van de Statenvertaling naar de Herziene Statenvertaling verklaren. Hetzelfde geldt volgens hem voor de gemeentezang. Daarom is hij een groot voorstander van een nieuwe berijming van de psalmen:

“Gods Woord en liturgie in de eigen taal, zonder nodige blokkades.” (K1)

Hiermee sluit K1 aan op wat wij in 3.4.4 bespraken. De taal moet de dialoog tussen God en mens dienen. K2 verwoordt deze principiële verantwoording op een soortgelijke wijze, en geeft daarin ook woorden aan het doel van Woord en antwoord in de volkstaal, die bij K1 impliciet aanwezig is:

“Waarom heeft Maarten Luther de Bijbel vertaald [...]? Omdat je wilt dat de mensen zelf weten wat erin staat, en omdat je wil dat de nieuwe generaties ook begrijpen wat er staat.” (K2)

Naast het reformatorisch principe wordt dus de toekomst benadrukt. Begrijpelijkheid heeft vooral te maken met een veranderend taalveld. Jongeren spreken een andere taal en verouderde taal verstoort de dialoog tussen God en mens. Als daardoor het Woord in zeggingskracht afneemt, is de

vrees dat de verbinding met de boodschap in dat Woord eveneens afneemt. Oftewel, het gaat hier om het behouden van de ‘nieuwe generatie’ bij het geloof. Dat zette aan tot actie:

“[...] 15 jaar geleden toen de HSV uitkwam, zijn we direct overgestapt, omdat we ervoeren dat de jongere gemeenteleden moeite hadden om de taal te begrijpen.” (K2)

De verouderde taal komt ook ter sprake met betrekking tot de psalmberijming:

“De taal van de Oude Berijming is natuurlijk ingesleten bij de ouderen, maar bij de jongeren is dat toch een andere taalbeleving.” (K5)

K2 noemt dit eveneens. Hij stelt dat het taalkleed verouderd is. Wil men jongeren behouden bij het geloof, dan betekent dat dat er ruimte gemaakt moet worden om psalmen te zingen in een taal die meer past bij het hedendaagse Nederlands dan de psalmberijming van 1773¹⁸², aldus K1.

Uit het voorgaande kan de indruk gewekt worden dat het qua begrijpelijkheid vooral gaat om een taalkwestie. Volgens K3 is dat slechts een kant van de zaak. Hij onderscheidt twee vormen van verstaanbaarheid. Een letterlijke verstaanbaarheid, de taalkwestie, maar ook:

“[...] een soort culturele verstaanbaarheid, [...] laagdrempeligheid voor de jeugd, voor jongeren uit de gemeente die liederen die zij zelf thuis horen zingen en in allerlei andere settingen ook tegenkomen... ook in de gemeente zien terugkomen.” (K3)

Het gaat hier meer om een vorm van gevoeligheid, of invoelbaarheid van de liturgie. Deze aanvulling is waardevol, omdat ze aansluit bij het belang van het meebeleven van de liturgie. Dat vraagt dus om een gevoeligheid van de kerkenraad voor de settingen waarin de jongeren van de gemeente zich bewegen. In dit verband spreek ik daarom liever van begrijpelijkheid dan verstaanbaarheid.

4.4.3 Eenheid van de gemeente

Een andere overweging die een rol speelt in het proces van liturgische verandering is de eenheid van de gemeente. Soms wordt liturgische verandering ingezet om eenheid van de gemeente te bereiken. Liturgische verandering wordt dan doelmatig gebruikt. K5 vertelt dat de samenwerking tussen de kerkenraden van twee wijkgemeenten niet goed was, en dat het verschil in de liturgie de tegenstellingen versterkten. Dat terwijl de leden van de gemeente zich niet zo sterk houden aan de wijkgrenzen. Door samen een lijn te trekken in de liturgie, kunnen de wijkgemeenten meer als één gemeente functioneren. K5 zegt dat dit een bijkomend doel is.

Dat verschillen tussen wijkgemeenten niet altijd uitnodigen tot eenheid blijkt uit wat K2 vertelt. Een andere wijkgemeente, die is ontstaan vanuit de wijkgemeente waarin hij dient, fungeert juist vervreemdend. Hij beschrijft dat men beleidskeuzes maakt, op gebied van liturgie, maar ook breder, die vervreemding oproepen bij zijn kerkenraad. Hierin zijn overeenkomsten te zien met het hellend vlak (4.4.6), vooral omdat er over angst wordt gesproken:

“Nou vervreemding alom, dus het is heel dichtbij... die angst leeft sterk, want het is onze zustergemeente.” (K2)

De angst is dat men door het doorvoeren van bepaalde liturgische veranderingen die wellicht gewenst zijn, in een traject terecht komt dat tot ongewenste veranderingen zal leiden. Dat is een

¹⁸² De meest gebruikte psalmberijming in de kring van de Gereformeerde Bond, hoewel de selectie van Weerklank inmiddels in opkomst is.

redenering vanuit het hellend vlak. Dat is niet zozeer de primaire overweging. Er is hier namelijk ook sprake van identiteitsvorming van de gemeente door het anders te doen dan een andere wijk en zo de verschillen uit te vergroten. Daarmee wordt het eigen profiel van de gemeente helderder.

In het proces wordt ook rekening gehouden met de eenheid van de gemeente in een andere zin, namelijk om de bestaande eenheid van de gemeente te beschermen. K1, K2 en K3 noemen allen als een belangrijke overweging. Enerzijds probeert men gehoor te geven aan vragen naar verandering, anderzijds probeert men tegenstanders van verandering niet te vervreemden.

“Maar de gemeente die vraagt erom¹⁸³ en je wilt niet de gemeente van je vervreemden.”
(K2)

“Draagvlak is ook één van de grote overwegingen achter het besluit.” (K3)

K5 verbond het specifiek aan het mogelijk kwijtraken van mensen aan de evangelische stroming als een reden.

De eenheid van de gemeente wordt niet alleen geformuleerd als doel, maar ook als opdracht. Eenheid is een houding die de kerkenraad van zichzelf verwacht, en van de gemeenteleden:

“Het is meer het besef dat we als gemeente geroepen zijn niet om uit eigen belangen, vanuit eigen kader te denken, maar vanuit het geheel van de gemeente zoals die vandaag is en hoe die de komende tijd gaat zijn. Met name denk aan de aan de jeugd en aan de jongere generatie.” (K1)

Opvallend dat dus ook dit aspect kan worden gekoppeld aan de plek van jongeren in de gemeente, zoals dat ook in de vorige paragraaf gebeurde. K1 zet tegenover het eigenbelang in de eerste plaats het Woord als richtlijn en in de tweede plaats de toekomst van de gemeente op lange termijn.

4.4.4 Pluriformiteit in de gemeente

In alle interviews kwam de diversiteit of pluriformiteit in de gemeente ter sprake. In ieder geval maakte het onderdeel uit van de overwegingen van de kerkenraad. De pluriformiteit wordt door K4 en K5 beschouwd als een feit.

Anderen problematiseren de pluriformiteit een beetje, met name wat leeftijd betreft. K2 en K3 wijzen erop dat de manier van het geloof beleven verschilt tussen de jongeren, gezinnen en ouderen:

“[...] die gaan naar een EO-jongerendag, die gaan hier of daar heen en die hebben vrienden en vriendinnen in andere gemeentes waar ze wat vrijere liturgie hebben.” (K2)

Soortgelijke woorden kwamen we al tegen bij K3 (4.4.2).

Daarnaast problematiseren K2 en K3 ook de kerkelijke achtergrond:

“Ja kijkt natuurlijk ook naar de achtergrond van de gemeente. Een groot deel van de gemeente is gekomen vanuit de Gereformeerde Gemeente. Dat is niet altijd een voordeel, maar wel de werkelijkheid waar je mee te maken hebt.” (K3)

¹⁸³ Om verandering.

Kerkgangers die overkomen uit een andere kerkelijke context kunnen enerzijds het gedachtegoed uit die andere context meenemen, of zich daar juist tegen verzetten. Zo kan een gemeentelid dat overgekomen is vanuit de Gereformeerde Gemeente of enorm behoudend zijn op liturgisch vlak, of juist een enorme drang hebben naar vernieuwing, afhankelijk van de reden waarom men is overgegaan naar de nieuwe gemeente. Dat eerste verwoord K2 als hij het heeft over mensen die zijn overgekomen, omdat ze de veranderingen in hun voormalige gemeente niet konden meemaken. Hier gaat het dus opnieuw over het meeleven van de liturgie. In dit soort situaties dient de aandacht voor pluriformiteit vooral als een aanleiding om rekening met elkaar te houden. Men houdt in het ideale geval rekening met elkaar. Dit rekening houden met elkaar komt vaak onder hoogspanning te staan in processen van liturgische verandering.¹⁸⁴ Het blijkt dat sommige kerkenraden hier spanning ervaren.

4.4.5 Oecumene met andere gemeenten/kerken

De plek van de oecumene speelt op verschillende wijzen een rol in de overwegingen. Allereerst heeft de afspiegeling aan de wereldwijde kerk een relativerende werking voor K1, K3 en K4:

“Ik ben overal geweest [...]. En overal waar ik kwam probeerde ik naar de kerk te gaan. Schitterend. Dus de veelheid en de veelkleurigheid en kom nou niet dat wij het allemaal hier weten, dat het enige is, zoals wij het doen.” (K4)

Het gaat hier om de realisatie dat, hoewel men overtuigd in de gereformeerde traditie staat, dit niet de enige verschijningsvorm van liturgie is.

K2 richt zich meer op de verhouding tot het kerkverband (de Protestantse Kerk in Nederland), vanuit een commitment aan de kerk die aanzet tot het zoeken naar verbinding, ook via de liturgie. Naast de verhouding tot het kerkverband speelt ook de verhouding tot de Gereformeerde Bond en gemeenten in de omgeving die zich ook tot de Gereformeerde Bond rekenen:

“[...] het aangehaakt zijn bij wat er in de rest van de Gereformeerde Bond gebeurt is natuurlijk best wel een bij-argument, hè? Natuurlijk, als een ander in de sloot springt, dan doe jij dat toch ook niet? Nee, maar als het 28 graden is misschien wel, hè?” (K2)

Ontwikkelingen elders zijn niet meteen een reden tot verandering. Het functioneert als een bijkomende overweging. Elders in het interview geeft K2 aan dat het bijvoorbeeld een grotere rol kan spelen als gemeenteleden de gemeente verlaten om zich bij een gemeente in de buurt aan te sluiten uit onvrede. Aansluiting zoeken bij de ontwikkelingen in de regio kan dat voorkomen. Dat zorgt wel voor een dilemma. Men is namelijk niet alleen verbonden met die zustergemeenten, men probeert ook met andere kerkverbanden zoals de Gereformeerde Gemeenten en de Christelijke Gereformeerde Kerken een band te houden. Deze kan onder spanning komen te staan als je sommige zustergemeenten navolgt:

“We zoeken nog wel de verbinding hè? [...] Als je dan andere psalmen gaat zingen of andere liederen gaat zingen, dan wekt dat in die verbinding vervreemding.” (K2)

4.4.6 Hellend vlak

In meerdere interviews werd gesproken over hellend vlak redematies. Meestal klinkt de waarschuwing voor het hellend vlak vanuit de gemeente, uit behoudende groepen. Het is daarnaast

¹⁸⁴ Kuijt, “Een proces van bezinning,” 54-56.

ook iets wat vanuit de kerkenraad zelf opkomt. Ik noemde dit al eerder in verband met een opmerking van K2. Over het hellend vlak zegt hij:

“Dat is best wel een verdraaid dilemma, want ik ben er zelf ook wel alert op van: joh, dit mag niet één stap zijn van vele stappen die we doen.”

De vele stappen waarover hij spreekt kunnen liturgisch van aard zijn, maar het werd ook gekoppeld aan de discussie over het ambt. In 3.4.1 hebben we vastgesteld dat liturgie sterk verbonden kan zijn met het ambt en bij 3.5.3 bleek dat in het verleden er een koppeling is ontstaan tussen liturgische vernieuwing en een vernieuwde kijk op het ambt. Dit, gepaard met ontwikkelingen die men waarneemt in de andere wijkgemeente, verklaart het hellend vlak argument. De grootste vrees is echter voor de verandering van de verkondiging, want zo redeneert K2, als de liturgie verandert, verandert op termijn ook de prediking.

In de gemeente van K2 leidde de beduchtheid voor een hellend vlak tot een vorm van fasering van liturgische verandering:

“Daarom wil je ook dat vastleggen voor 5 jaar en wil je een soort van toetsingskader ontwikkelen voor jezelf. Als een kerkenraad van kleur verschiet, hoe ga je daar nou mee om?” (K2)

Het vastleggen van beleid voor een aantal jaar kwam bij K1 en K3 ook terug. Zulke termijnen geven een bepaalde rust en stabiliteit in de gemeente.

4.4.7 Predikant

Tot slot werd in ieder interview de rol van de predikant in het proces belicht.

K4 vertelde dat de predikant aan zijn kerkenraad om het vertrouwen vroeg in de liederenkeus, zonder bepaalde voorschriften. Dat vertrouwen werd hem gegeven. K1, K2 en K3 spraken vooral over het geven van vertrouwen aan de predikant op dit vlak, zonder dat deze daarom had gevraagd. Men wil de predikant niet al te veel belasten met voorschriften. De kerkenraden stellen wel kaders, maar geven de predikant ruimte om binnen die kaders tot een afweging te komen.

“We geven zoveel vrijheid aan een predikant. Heeft hij echt niet de wijsheid en het inzicht wat nou werkelijk passend is voor bij de verkondiging en passend bij het geheel van het dienen van God in de eredienst?” (K1)

De vrijheid waarover K1 spreekt moet niet opgevat als een vrijbrief om de liturgie naar eigen genoegen in te richten. Hij bedoelde ermee te zeggen dat de predikant al veel vrijheid geniet in het kiezen van Schriftlezingen, preekstof, de vormgeving van het gebed, etc. Daarom zou het geen probleem moeten zijn om de predikant ook de liederenkeuze toe te vertrouwen. Het gaat bij K1, K2 en K3 dan vooral om de verhouding psalmen en (Bijbel)liederen.

K5 sprak over twee manieren waarin predikanten opereren. Een voormalige predikant nam vooral een aanjagende rol aan. Op eigen initiatief probeerde hij met een andere predikant een lang termijnplan uit te zetten, buiten de kerkenraad om. K5 lijkt te suggereren dat dit te maken heeft met de persoonlijke voorkeur van de predikant, die hij als muzikaal duidt. Hoewel niemand dit noemt kan het tegenovergestelde ook gebeuren. Een predikant kan op basis van persoonlijke voorkeuren veranderingen juist afremmen. Anders is de tweede wijze die K5 beschrijft. Een andere predikant functioneerde vooral als een begeleider van het proces. Hij maakt zijn persoonlijke voorkeuren wel

duidelijk, maar opereerde vooral als ondersteuning van de groep die bezig was met de bezinning op de gemeentezang.

4.5 Conclusie

In dit hoofdstuk proberen we twee deelvragen te beantwoorden. Ze zullen achtereenvolgens behandeld worden. De eerste deelvraag luidde: Wat kenmerkt de liturgie van gemeenten die zich met de Gereformeerde Bond verbonden weten en wat zijn de recente ontwikkelingen daarin?

De *normative voice* is al in hoofdstuk 3 in kaart gebracht. Het empirisch onderzoek geeft invulling aan de *espoused voice*. De liturgie wordt primair gekenmerkt door een centrale plek van de prediking, een sobere stijl en een participerende gemeente, met name in de gemeentezang. Daarnaast sprak een enkeling ook over de verstaanbaarheid of laagdrempeligheid van de liturgie en een spiritualiteit van afhankelijkheid die de liturgie kleurt. Hierin blijkt sprake te zijn van overeenstemming met de geformuleerde kenmerken in hoofdstuk 3.

De tweede deelvraag luidde: Wat zijn de redenen voor kerkenraadsleden om over veranderingen in de liturgie na te denken en welke overwegingen zijn bepalend voor de keuzes die zijn daarin maken?

De respondenten hebben inzicht verschaft in de beweegredenen die zij als vertegenwoordigers van hun kerkenraden hadden om over te gaan tot een proces van liturgische verandering. Deze beweegredenen laten zich onderscheiden in interne beweegredenen en externe beweegredenen, hoewel er in sommige gevallen een continuüm tussen deze twee bestaat. De interne beweegredenen zijn proactief van aard. De kerkenraad neemt zelf het initiatief, op basis van bezinning, vraag naar verantwoording of een besef van roeping. Soms ligt het initiatief vooral bij de predikant. De externe beweegredenen zijn reactief van aard. Dit gaat om vragen vanuit de gemeente, of omstandigheden die zich aandienen. De vraag vanuit de gemeente was de meest dominante beweegreden.

De overwegingen die kerkenraden hebben in het proces van liturgische verandering zijn een veelvoud, die op verschillende wijzen functioneren. Er wordt gezocht naar een juiste verhouding van de Schrift en cultuur. Men zoekt naar begrijpelijkheid en eenheid, terwijl men rekening houdt met de pluriformiteit in de gemeente en de verhouding tot andere gemeenten en kerkgenootschappen. In dit geheel spelen de predikanten ook een rol. Het is lastig om precies aan te geven welke overwegingen een grotere rol spelen. Toch is met name de eis van begrijpelijkheid het meest dominant aanwezig. Deze eis heeft namelijk een veelzijdigheid in zich. Het komt voort uit de traditie, waarborgt de toekomst van de gemeente en betreft mensen bij de liturgie.

5. Weging

5.1 Introductie

In dit hoofdstuk wordt nader ingegaan op de wijze waarop de respondenten de liturgische veranderingen verstaan in het licht van de gereformeerde traditie, om zo deelvraag 3 te beantwoorden: hoe verstaan de kerkenraden deze keuzes in het licht van hun gereformeerde liturgische traditie?

Dit hoofdstuk bestaat uit twee delen. Allereerst een deel waarin nog wat opbrengsten van het empirisch onderzoek gepresenteerd worden (5.2). Dat betreft de plek van de gereformeerde (liturgische) traditie in de gemeenten van de respondenten en hoe zij zichzelf verstaan in het licht van die traditie. Hier geven de respondenten dus zelf een waardering van de wijze waarop *espoused* en *normative theology* zich tot elkaar verhouden. Deze opbrengsten zullen waar nodig van duiding worden voorzien.

Daarna zal worden overgegaan tot een weging van de opbrengsten, door de het zelfverstaan te toetsen aan hoe de *espoused voice* en *normative voice* zich tot elkaar verhouden op basis van het derde en vierde hoofdstuk (5.3).

5.2 Traditie in de gemeenten van de respondenten

De laatste interviewvraag (2.3.2) was gericht op het zelfverstaan in het licht van de gereformeerde traditie. Ook in de rest van het interview gaven de respondenten zo nu en dan inzicht in de verhouding tot de traditie. In deze paragraaf wordt gepresenteerd welke plek de gereformeerde traditie wordt toegekend in het proces van liturgische verandering en hoe de respondenten de veranderingen verstaan in het licht van die traditie.

5.2.1 Plek van de traditie

Er is een verschil in hoe expliciet de gereformeerde (liturgische) traditie wordt gemaakt. K1 ziet de gemeente schatplichtig aan de traditie. De traditie is tevens een waarborg tegen een al te grote hechting aan de tijdsgeest. Daarnaast noemt K1 het ook expliciet als een belangrijke overweging in de besluitvorming over liturgie:

“(…) passend bij de Reformatorische traditie.” (K1)

Een aantal malen wordt de traditie dan ook normatief ingebracht. Met betrekking tot de begrijpelijkheid van de Bijbel wordt het reformatorisch principe van de Bijbel in de volkstaal als ijkpunt genomen. Ook in de voorkeur voor de psalmen worden lijnen getrokken naar de Reformatie:

“(…) de lijn van de Reformatie is terug naar het Woord.” (K1)

In de zoektocht naar verantwoording voor liturgische invulling maakt K1 melding van het gebruik van literatuur. Dit noemt hij ook in verband met de psalmendiscussie. Hij noemt een aantal publicaties van de Gereformeerde Bond, zoals de brochure ‘De liturgie in de hervormde gemeenten’. Daarnaast noemt hij de naam van Calvijn en de Dordtse synodes en de daaruit voortkomende kerkordes. Met een beroep op het *sola scriptura* onderbouwt K1 nogmaals de keuze voor de psalmen, en de mogelijkheid tot het Bijbellied. Dit vertaalt zich ook in een opvatting van *tota scriptura*, wanneer K1 de praktijk bekritiseert waarin slechts een selectie van de psalmen wordt gezongen. Dit alles voert hij terug op de keuze voor de gereformeerde traditie.

Ook bij K2 zien we de traditie als een norm fungeren. Met betrekking tot de omgang met de Bijbel en de taal waarin die Bijbel is geschreven, oftewel de toegankelijkheid van de Bijbel, en het individueel gebruik daarvan, zegt hij het volgende:

“Dat is ook gereformeerd hè, dat je zelf je Bijbel opent. Ik vind het hartstikke gereformeerd. Zelf de Bijbel onderzoeken.” (K2)

Als bronnen worden opnieuw de brochures van de Gereformeerde Bond genoemd. Daarnaast noemt K2 de naam van Luther als een bron, ook in verband met de plaats van de Bijbel en de toegankelijkheid daarvan. K2 stelt bovendien, als het gaat om praktische beslissingen over de liturgie:

“Het is wel grotendeels traditie waar je op voortborduur.” (K2)

Hiermee bedoelt hij dat de Bijbel in die praktische zaken geen directe aanwijzingen geeft. Vanuit de Bijbel worden bepaalde principes gedestilleerd. Dit noemt hij interpretatie. De interpretatie is volgens hem het product van de traditie.

Minder expliciet is K3. Het woord traditie wordt wel veelvuldig gebruikt, waarmee er impliciet een waardering van de traditie wordt uitgesproken. In de bezinning op de liturgie wordt geen specifieke literatuur genoemd die vanuit de Gereformeerde Bond werd aangeboden, maar wordt melding gemaakt van een bredere blik op hoe de liturgie door de eeuwen heen zich gevormd heeft. Daarnaast focust K3 zich vooral op de actualisering en overdracht van de traditie. In die overdracht speelt de liturgie haar rol. Ook daaruit blijkt dat voor K3 de traditie een belangrijke plaats inneemt. De traditie is het overdragen waard, ondanks dat K3 haar relativeert:

“Het is maar een verschijningsvorm die ontstaan is op de manier zoals die is ontstaan, waar we goede papieren voor denken te hebben.” (K3)

K4 legt de nadruk van het belang van de traditie op de prediking. De gemeente moet bewaard blijven bij de verkondiging van de genade in Jezus Christus. Het belang van de traditie in het vormgeven van de liturgie is voor K4 minder relevant, mits het uitgangspunt bewaard blijft dat het in de eredienst gaat om de dienst aan God.

K5 noemt voornamelijk de waarde van de traditie in verband met het zijn en blijven van een gemeente die psalmen zingt. Verder wordt de plek van de traditie niet zo sterk geëxpliciteerd als bij de andere respondenten.

5.2.2 Zelfverstaan

K1 meent dat zijn gemeente voluit staat in de traditie van de Reformatie en de Gereformeerde Bond. Daar is een moeizaam proces aan voorafgegaan. Als kerkenraad was men grotendeels zoekende en K1 merkt daarom op dat er meer leiding of toerusting verwacht wordt vanuit de Gereformeerde Bond. K1 hoopt op theologen die een bepaald gezag of een mate van autoriteit hebben, die gidsend kunnen optreden in de processen van liturgische verandering. Het gezag van de kerkenraad staat volgens K1 onder druk. Er is blijkbaar in de gemeente sprake van een wantrouwen richting het gereformeerd gehalte van bepaalde keuzes.

K2 verstaat zijn gemeente als gereformeerd en stelt het ook als doel van de gemeente om daaraan vast te houden:

“Ik denk dat wij als dat wij als gemeente een behoudende Bondsgemeente willen blijven. Met aandacht voor (...) dat we de gemeente horen in wat ze willen (...) Dat is de spanning die erin zit. Waarbij traditie best een rol mag spelen.” (K2)

HK2 zet dit in een kader van zoveel mogelijk van het oude behouden, maar daarin tegelijkertijd zoeken naar de ruimte die er in de traditie is om tegemoet te komen aan de stem van de gemeente.

K3 ziet dat zijn gemeente veranderd is, maar geeft aan dat in deze veranderingen geprobeerd wordt vorm te geven aan de traditie in deze tijd. De nadruk ligt op de verantwoording van de veranderingen in het licht van die traditie. Als ze te verantwoorden zijn, dan zijn ze daarmee een goede afspiegeling van de traditie.

K4 is tevreden met de wijze waarop zijn gemeente zich beweegt in de gereformeerde traditie. Zij beweegt zich vrij. De traditie kan een kritisch licht op de praktijk werpen. K4 blijft alert omdat de traditie het gevoel relativeert, terwijl volgens hem de tijdsgeest het gevoel verabsoluteert.

K5 erkent dat, vergeleken met het verleden er sprake is van meer diversiteit. Die diversiteit lijkt hij als een soort afwijking van de gereformeerde traditie te zien. Hij zegt namelijk:

“Ondanks die diversiteit denk ik dat we nog steeds in diezelfde gereformeerde lijn, op een moderne manier, staan.” (K5)

Ondanks diversiteit, maar nog steeds in dezelfde gereformeerde lijn. Daarmee doelt K5 in eerste instantie op de prediking, en vervolgens hoe die prediking de liturgie vormt. Dat is een overeenkomst met alle andere respondenten. Er is bij iedere respondent een fundamenteel besef van het als gemeente gereformeerd willen zijn. Op eigen wijze geeft men er vorm aan. Daarover zegt K5:

“Het gaat misschien anders, maar de gemeente is niet anders.” (K5)

Daarmee geven alle respondenten dat zij, op verschillende wijzen, de processen van liturgische verandering die zij hebben doorgemaakt positief waarderen in het licht van de gereformeerde traditie. Dat wil zeggen, men heeft niet het idee dat men door of met deze veranderingen buiten het kader van de gereformeerde traditie is getreden.

5.3 Weging

Met de opbrengsten gepresenteerd kan de deelvraag die in dit hoofdstuk ter beantwoording voorligt in principe beantwoord worden. Toch is het nuttig om de uitspraken van de respondenten te toetsen. Daarom zal in deze paragraaf de opbrengsten van het empirisch onderzoek in hoofdstuk 4, de *espoused voice*, vergeleken worden met de gegevens in hoofdstuk 3 die een stem geven aan de gereformeerde traditie, verwoord binnen het kader van de Gereformeerde Bond, waarin de respondenten zich bewegen, de *normative voice*.

In de weging zal er aandacht zijn voor waar er sprake is van overeenstemming tussen de *espoused* en *normative voice* (5.3.1), en waar zij van elkaar verschillen (5.3.2). De *espoused voice* wordt dus genormeerd aan de *normative voice*. Wel zal er in beide paragrafen aandacht worden besteed aan hoe de *espoused voice* de *normative voice* bevraagd. Deze weging zal niet uitputtend zijn, maar berust op een selectie van gegevens. Ten slotte zal ik nog ingaan op hoe verschillende definities het in het gesprek tussen *espoused* en *normative theology* behulpzaam kan zijn (5.3.3).

5.3.1 Overeenstemming

Uit de opbrengsten van het empirisch onderzoek valt op te merken dat, in een meer of mindere mate, de respondenten grondtonen van de gereformeerde traditie verwoorden. Dit wordt het meest duidelijk in de plek die men toeschrijft aan de prediking in de liturgie. Op verschillende wijzen geven zij aan dat de prediking voor de liturgie in hun gemeente fundamenteel is. Onder de respondenten leeft het besef dat de liturgie een ontmoeting met God behelst die door hem geïnitieerd wordt. Dit bepaalt mede de centraliteit van de prediking. De prediking is voluit het Woord van God. Van de gevreesde veranderde waardering van de prediking (3.5.1) lijkt nauwelijks sprake te zijn. Het vertaalt zich in ieder geval niet op liturgisch vlak. Sterker nog, in hun overwegingen speelt het bewaken van de gereformeerde prediking een grote rol. Veranderingen worden doorgevoerd en begrensd binnen een Bijbels kader (4.4.1).

Een van de meest voorname redenen om een verandering in de liturgie door te voeren is het kenmerk van de verstaanbaarheid. Deze verstaanbaarheid doet zich voor op meerdere wijzen. Allereerst gaat het om een letterlijke verstaanbaarheid. Verouderde taal wordt door veel respondenten geproblematiseerd. Met een beroep op het reformatorisch principe dat iedereen toegang moet hebben Gods Woord in eigen taal wordt er daarom gekozen voor een nieuwe Bijbelvertaling in de vorm van de Herziene Statenvertaling, in lijn met het standpunt vanuit de Gereformeerde Bond (3.5.2). Dit roept ook een vraag op vanuit de respondenten richting de Gereformeerde Bond. Een meerderheid van de respondenten gaf aan te hopen op een hertaling van de psalmberijming. Op dit moment vervult de psalmberijming uit de bundel Weerklank deze functie, maar tot op heden is er geen sprake van een hertaling. In een artikel in de *Waarheidsvriend* worden daar twee redenen voor gegeven: 1. Men verwacht eigenlijk dat er niet veel belangstelling voor is. 2. Er zijn op dit moment geen gekwalificeerde theologen en neerlandici binnen de kring van de Gereformeerde Bond.¹⁸⁵ Bij dat eerste punt kan men, op basis van het onderzoek, inmiddels vraagtekens zetten.

In de tweede plaats gaat die verstaanbaarheid ook om een culturele verstaanbaarheid. De respondenten geven aan dat zij in het hier en nu de liturgie willen vieren (3.4.7). Daarom heeft men de culturele veranderingen te verdisconteren, niet alleen de veranderende taal. Tegelijkertijd wil men niet vervallen in wat de subjectivering wordt genoemd in de literatuur. Deze subjectivering maakt deel uit van de culturele veranderingen. Dat leidt tot een gevoelde spanning. In deze spanning proberen de respondenten hun weg te zoeken. Dat zij dat doen hangt samen met het belang van de betrokkenheid van de gemeenteleden op de liturgie (3.4.6). Kerkenraden proberen aan het geschetste ideaal te voldoen waarin de gemeenteleden betrokken zijn op de liturgie, zowel in het meeleven als in het doorleven daarvan. De wens om gemeenteleden niet te vervreemden en dus aandacht te besteden aan de stem vanuit de gemeente kan hier niet los van gezien worden.

5.3.2 Verschil

Een belangrijk verschil is te vinden in het antwoord op het Woord. Niet in conceptuele zin, maar in praktische uitvoering. De grote focus op de gemeentezang komt in alle interviews naar voren. Dit sluit aan bij de focus die er in de Gereformeerde Bond historisch is geweest (3.5.3). In de gemeentezang vindt men primair het antwoord op Gods Woord, met woorden uit dat Woord. Het is dus begrijpelijk dat kerkenraden zich veel met gemeentezang bezighouden. Participatie in de

¹⁸⁵ P.J. Vergunst, "Psalmen en dichters," *De Waarheidsvriend*, 20 februari 2024, <https://gereformeerdebond.nl/de-waarheidsvriend/artikelen/psalmen-en-dichters/>.

eredienst werd genoemd als een belangrijk kenmerk van de gereformeerde liturgie (4.2.3), en hoewel inderdaad het geval is (3.4.4), omvat het antwoord op het Woord meer dan gemeentezang alleen. De focus op gemeentezang alleen kan de wijze waarop participatie, en daarmee betrokkenheid (3.4.6), in de liturgie wordt vormgegeven beperken. Sommige respondenten gaven aan dat er zo nu en dan vraag is naar, of dat er een praktijk groeit van, participatie in de gebeden.

Wat de zangpraktijk betreft is er ook sprake van een groot verschil. In de statuten van de Gereformeerde Bond wordt de Dordtse Kerkorde van 1619 als een norm gepresenteerd. In de praktijk functioneert dit niet. Geen van de respondenten geeft rekenschap van de plek van die kerkorde en hoe ze de liederenkeuze beperkt tot de psalmen alleen. Sterker nog, de gemeenten van alle respondenten handelen in tegenspraak met dit onderdeel van de statuten. In de brochure *Zingen naar de Schriften* wordt het punt van de Dordtse Kerkorde wel behandeld. Men bevestigt dat de Dordtse Kerkorde nog steeds het uitgangspunt vormt, hoewel het al dan niet aanhouden van dit uitgangspunt niet moet worden beschouwd als een kenmerk van rechtzinnigheid.¹⁸⁶

De praktijk bevraagt hier dus de houdbaarheid van dit onderdeel van de statuten. Immers, wie dit onderdeel van de traditie serieus neemt, kan niet meegaan in bijvoorbeeld de invoering van Weerklank, op diens psalmen na. Het is vreemd dat een reflectie op de plek van de Dordtse kerkorde geen onderdeel uitmaakt van de recente publicaties van de Gereformeerde Bond over liturgie. *Zingen naar de Schriften* werd inmiddels alweer 25 jaar geleden gepubliceerd. In de inleiding op en verantwoording van de bundel Weerklank wordt deze spanning wel benoemd,¹⁸⁷ maar daar wordt verder niet op ingegaan. Dat is ook voorstelbaar, aangezien Weerklank geen publicatie van de Gereformeerde Bond is. Naarmate de verspreiding van deze bundel in de kring van de Gereformeerde Bond doorzet wordt de vraag des te groter of het onverminderd vasthouden aan de Dordtse Kerkorde inmiddels niet een dode letter is geworden wat de liturgie betreft.

Met betrekking tot de Dordtse Kerkorde komt een tweede vraag aan de orde. Uit het empirisch onderzoek blijkt dat de predikant van grote invloed kan zijn in het proces van liturgische verandering, zowel in de aanleiding tot een proces van verandering, als in het proces zelf. Als onderdeel van de kerkenraad is de betrokkenheid van de predikant niet verrassend, maar de wijze waarop sommige respondenten de invloed van de predikant beschreven is fors te noemen. Ondanks een gevoelde afname van het gezag van ambtsdragers,¹⁸⁸ blijft de predikant een bepaald, aan kennis gekoppeld, gezag houden.¹⁸⁹ Daarmee kan de predikant veel invloed uitoefenen soms, zo blijkt, zonder medeweten van de gehele kerkenraad. Dat is geen wenselijke gang van zaken. Het staat op gespannen voet met de Dordtse Kerkorde, die stelt dat ambtsdragers niet over elkaar moeten heersen,¹⁹⁰ of in dit geval zelfstandig opereren.

¹⁸⁶ Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond (red.), *Zingen naar de Schriften*, 3.

¹⁸⁷ Redactie Weerklank, "Inleiding en Verantwoording," *Weerklank*, <https://www.weerklank.nl/files/bijlagen/Inleiding-en-Verantwoording%281%29.pdf> (laatst geraadpleegd op 14 augustus 2025): 7.

¹⁸⁸ van de Lagemaat, *De stille evolutie*, 160.

¹⁸⁹ Idem, 351-353.

¹⁹⁰ Kerkorde Dordrecht (1619), Artikel 84.

Op de positie van de predikant met betrekking tot de liturgie wordt weinig gereflecteerd, in tegenstelling tot de prediking.¹⁹¹ Dat terwijl de predikant ook in het vormgeven van de liturgie op zondagmorgen minstens zoveel vrijheid heeft als in zijn prediking.

5.3.3 Definitie

Wat de definitie van liturgie betreft valt het volgende op te merken. Vergunst wees op een ‘wildgroei’ aan liturgische praktijken die geconstateerd wordt in de kring van de Gereformeerde Bond. Hierin ligt de focus dus op praktijken. Deze wildgroei wordt gezien als een bedreiging van de eenheid in de gemeente en tussen gemeenten die zich verbonden weten met de Gereformeerde Bond onderling. Eenheid in praxis kan niet meer afgedwongen worden. Wil men eenheid bewaren, zal men in gesprek moeten over liturgie met Schrift en belijdenis als richtpunt.¹⁹² Hij stelt dat het lastig is om dat gesprek te voeren, omdat “ons scharnierpunt van als gevolg van liturgische keuzen zomaar van de belovende God naar de gelovende mens kan verschuiven.”¹⁹³

Hierin kunnen we een beduchtheid voor een antropologisch perspectief op de liturgie zien, waaraan Barnard en Post refereerden.¹⁹⁴ Deze beduchtheid mag gerelativeerd worden. Uit het empirisch onderzoek blijkt dat kerkenraden, ondanks verschillende wijzen waarop zij het geloof tot expressie brengen in de liturgie, juist een mate van uniformiteit vertonen in wat zij als wezenlijk in de liturgie beschouwen. Hierin vindt er, voor zover dit beperkte onderzoek daar zicht op biedt, geen ‘wildgroei’ plaats. Wellicht kan dit inzicht behulpzaam zijn om, in ieder geval als het gaat om de onderlinge contacten en eenheid binnen de Gereformeerde Bond, om te gaan met een toenemende diversiteit in liturgische praktijken. Met de toenemende diversiteit aan praktijken zal dan ook een toenemende diversiteit aan bezinning op praktijken kunnen ontstaan, waardoor men de focus op de gemeentezang zou kunnen ontstijgen.

Dat zou dan bijvoorbeeld ook in staat stellen om een term als ‘soberheid’ nader uit te werken. Op dit moment blijft die term met vaagheid omgeven. De onduidelijkheid die Van der Leeuw al signaleerde bij Noordmans,¹⁹⁵ werkt nog door. Er lijkt wel sprake te zijn van een soort basale onuitgesproken onderlinge overeenkomst is van wat die soberheid inhoudt. De liturgie wordt door internen en externen als sober gekenmerkt, maar men vindt geen taal om het fenomeen adequaat te beschrijven. Die taal is wel nodig om de keuze voor de soberheid te verantwoorden. Een definitie of beschrijving is nodig. Dit hoeft geen algemene definitie te zijn, maar dan in ieder geval een werkbare definitie of beschrijving voor de context van de Gereformeerde Bond.

Er ligt nog een kans in een bredere blik op liturgie. De door de Gereformeerde Bond aangereikte definitie van liturgie (3.4.1) focuste zich voornamelijk op de eredienst. Dit had ook zijn weerslag onder de respondenten, deels ook vanwege de focus en context van de interviewvragen. De gegeven definitie van liturgie is breder dan de eredienst, of samenkomst, alleen. In navolging van Noordmans wordt het dagelijks leven betrokken.¹⁹⁶ Hoe verdisconteert de Gereformeerde Bond de waarschijnlijk nog grotere ‘wildgroei’ aan liturgische vormen, vormen van geloofsexpressie, van haar leden en

¹⁹¹ Bijvoorbeeld door C.H. Hogendoorn, “Prediking – Zo gaat God met ons om,” in *In de kerk, bij God*, P.J. Vergunst (red.) (Heereveen: Jongbloed, 2014): 65-66.

¹⁹² Vergunst, “Leiding geven ondanks ongelijktijdigheid,” 8-10.

¹⁹³ Idem, 10.

¹⁹⁴ Barnard en Post, “Inleiding,” 13.

¹⁹⁵ Van der Leeuw, Noordmans en Van de Pol, *Liturgie in de crisis*, 12.

¹⁹⁶ Noordmans, *Liturgie*, 37-38.

sympathisanten? Door een verbrede blik, waardoor er dus juist ruimte ontstaat om liturgie anders dan via de gebruikelijke theologische lijn te definiëren, kan het besef groeien dat liturgische eenheid niet ligt in een vastgestelde vorm, maar in het samenkomen in geloof.¹⁹⁷

5.4 Conclusie

In dit hoofdstuk proberen we de derde deelvraag van het onderzoek te beantwoorden: Hoe verstaan de kerkenraden deze keuzes in het licht van hun gereformeerde traditie?

De respondenten geven aan dat men zich op verschillende wijzen verhoudt met de gereformeerde traditie. In de eerste plaats functioneert de traditie als een vorm van tegenwicht tegen de tijdsgeest. Ze functioneert dan als norm om gemaakte keuzes te toetsen om te voorkomen dat subjectieve expressie de besluitvorming overheerst. In de tweede plaats kan ze ook functioneren in de vorm van een doelstelling. Het streven is dan om een identiteit te behouden in een situatie van verandering. De traditie reikt dan kaders aan waarin men zich kan bewegen. In beide gevallen werkt de traditie dus op een begrenzend wijze.

Alle respondenten menen dat zij en hun kerkenraden zich voluit bewegen in de gereformeerde traditie zoals deze gestalte krijgt binnen de Gereformeerde Bond. Dat wordt niet zozeer beweerd op basis van de veranderde praktijken in de gemeente, maar op basis van de theologische principes die ten grondslag liggen aan de ingezette veranderingen. Men zoekt de traditie in het heden te hercontextualiseren.

In de vergelijking tussen de *espoused* en *normative theology* is vervolgens dit zelfverstaan gewogen. Uit deze weging blijkt een mate van overeenstemming tussen *espoused* en *normative theology*, met name waar het om theologische principes gaat. *Espoused* en *normative theology* bleken ook te verschillen, met name op het niveau van praktijken waarvan de vorm verankerd ligt. Dat toont overeenkomst met het zelfverstaan van de respondenten en hun kerkenraden.

Het roept ook vragen op, met name in de richting van de dragers van de *normative theology* in de context van dit onderzoek, de Gereformeerde Bond. Het zou helpen als zij zich breder zouden oriënteren op de liturgie.

¹⁹⁷ Idem, 60.

6. Conclusies en aanbevelingen

6.1 Introductie

In dit onderzoek stond de volgende vraag centraal: Hoe verstaan kerkenraden verbonden met de Gereformeerde Bond hun overwegingen in het proces van liturgische verandering in het licht van de gereformeerde liturgische traditie? Deze vraag is onderzocht door literatuur- en empirisch onderzoek. Nu worden de belangrijkste bevindingen gedeeld door de deelvragen en vervolgens de hoofdvraag te beantwoorden. Daarna worden naar aanleiding van dit onderzoek aanbevelingen gedaan.

6.2 Beantwoording van de deelvragen

6.2.1 Wat kenmerkt de liturgie van gemeenten die zich met de Gereformeerde Bond verbonden weten en wat zijn de recente ontwikkelingen daarin?

De Gereformeerde Bond definieert haar liturgie theologisch als een dialogische ontmoeting tussen God en mens, als Woord en antwoord. In continuïteit met de Reformatie uit dit zich in de centrale plaats van de prediking als Woord van God, een nadruk op gemeentezang als antwoord, een sobere vorm die verstaanbaar is. Het is de bedoeling dat men persoonlijk betrokken is in deze dialogische ontmoeting. Verstaanbaarheid gaat daarom niet alleen om begrijpelijke taal, maar ook om een culturele verstaanbaarheid. Een veranderende cultuur vraagt om een hercontextualisatie van de liturgie. Dat is mogelijk, mits het dienstbaar blijft aan het doel van de liturgie: ontmoeting met God. Deze kenmerken worden bevestigd door het empirisch onderzoek. De belangrijkste ontwikkelingen voltrekken zich ook op het vlak van beide vormen van verstaanbaarheid. Hertalingen van de Bijbel worden ingevoerd, men maakt een transitie door naar psalmen die begrijpelijker zijn en soms gaat men over tot het zingen van gezangen om zo uitdrukking te geven aan het geloof van de gemeente.

6.2.2 Wat zijn de redenen voor kerkenraadsleden om over veranderingen in de liturgie na te denken en welke overwegingen zijn bepalend voor de keuzes die zijn daarin maken?

De beweegredenen om over te gaan tot bezinning zijn te onderscheiden als interne en externe beweegredenen. Interne motieven zijn proactief; het initiatief komt vanuit de kerkenraad op, ingegeven door trajecten van bezinning, roeping of verantwoording, of door de invloed van de predikant. Externe motieven zijn reactief; het initiatief komt van buiten de kerkenraad, meestal vanuit de gemeente.

In het proces van verandering spelen uiteenlopende overwegingen een rol, maar de eis van verstaanbaarheid blijkt het meest dominant. Het verstaanbaar maken van de liturgie heeft een tweetal uitwerkingen, namelijk dat het de overdracht van de traditie op een toekomstige generatie bevordert en dat het daarnaast de persoonlijke betrokkenheid op de eredienst bevordert.

6.2.3 Hoe verstaan de kerkenraden deze keuzes in het licht van hun gereformeerde liturgische traditie?

De respondenten verhouden zich op verschillende manieren tot de gereformeerde traditie. Enerzijds fungeert deze als norm en tegenwicht tegen de tijdsgeest, zodat keuzes niet worden bepaald door subjectieve expressie. Anderzijds biedt de traditie kaders om de identiteit te bewaren in tijden van verandering. In beide functies werkt zij begrenzend. Alle respondenten zien zichzelf en hun kerkenraad als geworteld in de gereformeerde traditie zoals deze wordt vertolkt door de

Gereformeerde Bond. Dit baseren zij niet op praktijken, maar op de theologische principes die hun keuzes sturen; traditie wordt zo hercontextualiseerd in het heden.

De dialoog tussen *espoused* en *normative theology* laat zien dat er op een principieel niveau overeenstemming is, maar dat er verschillen bestaan in de praktijken, met name waar de vorm is vastgelegd. Dat weerspiegelt het zelfverstaan van de respondenten.

6.3 Beantwoording van de hoofdvraag

Aan de hand van de beantwoording van de deelvragen kan de hoofdvraag: ‘Hoe verstaan kerkenraden verbonden met de Gereformeerde Bond hun overwegingen in het proces van liturgische verandering in het licht van de gereformeerde liturgische traditie?’ worden beantwoord.

Kerkenraden verbonden met de Gereformeerde Bond verstaan hun overwegingen in het proces van liturgische verandering in relatie tot de gereformeerde traditie. Enerzijds dient zij als tegenwicht tegen de tijdsgeest en subjectieve voorkeuren. Anderzijds biedt zij een kader waarin veranderingen dienstbaar kunnen worden vormgegeven; het is geen rigide voorschrift. De begrenzing laat ruimte voor hercontextualisering in het heden.

Het kader waarmee veranderingen begrensd worden, is theologisch van aard. Daarom richt de toetsing zich niet primair op praktijken, maar toetst men verandering aan theologische principes uit de traditie. Zo probeert men de identiteit in de veranderende context te bewaren. Dit verklaart waarom kerkenraden praktijken kunnen aannemen die kritisch beschouwd worden vanuit het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond.

6.3.1 Herijking

Vergunst sprak over “wildgroei.”¹⁹⁸ In de breedte van de kerk gezien is deze uitspraak natuurlijk betrekkelijk. Binnen de Gereformeerde Bond is er wel sprake van een beperkte groei aan liturgische diversiteit. In deze situatie roept Vergunst op om niet te vervallen in starheid, “noch in een heilloze openheid naar de cultuur, maar [...] meer de lijn uit de Schrift en de gereformeerde traditie [te] zoeken te vertalen naar het leven dat vandaag geleefd wordt.”¹⁹⁹ Het onderzoek toont aan dat dit precies is wat de onderzochte kerkenraden doen. Daarbij veranderen praktijken, om de theologische principes recht te blijven doen.

Op basis van dit onderzoek kunnen we de conclusies van het onderzoek uit 2011 bijstellen.²⁰⁰ We kunnen zeggen dat er wel degelijk kwalitatief goede besluitvorming plaats vindt. Dat betekent niet per se dat men gebruik maakt van de materialen die de Gereformeerde Bond beschikbaar stelt. Dat gebeurt wel, maar soms oriënteert men zich breder, of handelt men vanuit Reformatorisches basisprincipes zoals de eis naar verstaanbaarheid.

6.4 Aanbevelingen

6.4.1 Voor kerkenraden

1. Als primaire verantwoordelijken voor de vormgeving van de liturgie en het proces van hercontextualisering, is het van belang dat kerkenraadsleden hun kennis verder te verdiepen van de liturgie in de traditie waarin men staat. Zij hebben zich steeds te verantwoorden richting de

¹⁹⁸ Vergunst, “Leiding geven ondanks gelijktijdigheid,” 9.

¹⁹⁹ Vergunst, “Inleiding – Liturgie bewaart ons bij God,” 14-15.

²⁰⁰ De Vries, “Een onderzoek naar de praktijk,” 67.

gemeente, de wereld en, krachtens hun ambt, God. Niet iedere ambtsdrager komt daaraan toe. Men kan thema's verdelen over verschillende kerkenraadsleden, mits er een vorm gezocht wordt om de opgedane kennis te delen met de rest, zoals de weekenden waarover K3 sprak. Naarmate gezag steeds meer gekoppeld wordt aan veronderstelde kennis kan een toename in kennis behulpzaam zijn in het voorkomen van conflictsituaties.²⁰¹

2. De opgedane kennis kan ook worden vertaald naar onderwijs voor de gemeente. Als een kerkenraad zich weet te verantwoorden, groeit er begrip bij de gemeenteleden. Dat kan een positieve uitwerking hebben op de betrokkenheid in de liturgie.
3. Overweeg om groepsgesprekken te voeren met de gemeente. Hier kan een soortgelijke dynamiek van *normative voices* en *espoused voices* zich voordoen tussen kerkenraad en gemeente. Het heeft een meer dialogisch karakter dan de doorsnee gemeenteavond. Zo wordt ook voorkomen dat er door de kerkenraad vooral óver groepen (jongeren, vrouwen) wordt gesproken, zeker in contexten waar deze groepen niet in de kerkenraad vertegenwoordigd zijn.

6.4.2 Voor de Gereformeerde Bond

1. Reflecteer op de eigen positie als *normative* en *espoused voice*. Dat schept ruimte om op een gebalanceerde wijze gezaghebbend te spreken. Onderschat de rol als *normative voice* niet en durft waar nodig die rol ook te pakken, op grond van goede verantwoording. Gemeenten rekenen op verdere ondersteuning vanuit de Gereformeerde Bond.
2. Verbreedt de visie op de liturgie op drie manieren. Vraag allereerst aandacht voor anderen wijzen waarop in de eredienst vormgegeven kan worden aan het antwoorden op het Woord, waarin de gemeente kan participeren. Geef daarnaast aandacht aan hoe liturgie zich niet beperkt tot de eredienst, maar ook plaatsvindt in het dagelijkse leven. Verwerk ten slotte de antropologische wending in de bezinning op de liturgie.
3. Probeer, ondanks de belemmeringen, toch gehoor te geven aan de breed uitgesproken wens naar een nieuwe of hertaalde psalmberijming om begrijpelijkheid te waarborgen.

6.4.3 Voor vervolgonderzoek

1. Voer onderzoek uit waarin het model van Watkins op andere niveaus binnen de context van de Gereformeerde Bond wordt toegepast. Zo kan in kaart gebracht worden hoe gemeenteleden zich tot hun kerkenraad verhouden, of hoe de *espoused theology* van het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond zich verhoudt tot een *normative theology* van de gereformeerde traditie.
2. Voor een praktisch theologisch onderzoek uit naar het kenmerk 'soberheid' en hoe dit in deze of andere context(en) functioneert. De term heeft meer duiding nodig.

²⁰¹ van de Lagemaat, *De stille evolutie*, 351.

Evaluatie

In deze korte evaluatie wordt gereflecteerd op de onderzoeksresultaten en gebruikte methode.

Onderzoeksresultaten

Een belangrijke uitkomst van dit onderzoek hangt samen met de doelstelling zoals deze in hoofdstuk 1 geformuleerd is. De uitkomst van het onderzoek van het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond in 2011 zou worden getoetst. Deze thesis stelt het toen geschetste beeld bij. Daarbij is het van belang te verdisconteren dat dit onderzoek 14 jaar na het vorige onderzoek heeft plaatsgevonden. Bovendien is de omvang van dit onderzoek zéér beperkt. Vijf kerkenraden schetsen geen representatief beeld. Vooral ook omdat een aantal kerkenraden zich terugtrokken van deelname, of daarvoor bedankten. In het onderzoek kan er sprake zijn van een *self-selection bias*.

Methode

Ondanks de beperkingen van het model van de *theological voices* kan het functioneren als een handige *tool* om complexe verhoudingen van gedachtegoed te bestuderen. De beperkingen van de *tool* zijn al besproken in hoofdstuk 2. De toepassing bleek niet eenvoudig en vertoont daarom hoogstwaarschijnlijk veel gebreken.

De onderzoeker had bovendien in het proces van interviewen sommige respondenten op een aantal punten sneller en resoluter moeten terugbrengen op het gespreksonderwerp.²⁰² In een paar gevallen had er ook beter door moeten vragen. Daardoor had de opbrengst in data groter kunnen zijn dan het nu is. Daaruit blijkt de onervarenheid van de onderzoeker in het afnemen van interviews.

²⁰² Creswell en Poth, *Qualitative inquiry and research design*, 166.

Bibliografie

- Balke, W. Meijers, S. Velden, M.J.G. van der. *De eigen wijs, afkomst en toekomst der gereformeerd-hervormden*. Wageningen: Veenman, 1966.
- Barnard, Marcel. *Tot Gods eer: handreiking voor gesprekken over liturgie*. Utrecht: Boekencentrum, 2018.
- Barnard, Marcel. "Dynamiek van cultus en cultuur." Pagina's 47-62 in *Ritueel bestek. Antropologische kernwoorden van de liturgie*. Redactie door Marcel Barnard en Paul Post. Zoetermeer: Meinema, 2001.
- Barnard, Marcel. Post, Paul (red.). *Ritueel bestek. Antropologische kernwoorden van de liturgie*. Zoetermeer: Meinema, 2001.
- Bie, H.J. de. "De engelen – Heiligheid en aanbidding." Pagina's 133-139 in *In de kerk, bij God*. Redactie door P.J. Vergunst. Heereveen: Jongbloed, 2014.
- Breij, Mieke C. *De kerk is wat ze viert: 100 jaar Liturgische Kring*. Utrecht: KokBoekencentrum, 2021.
- Brink, Gijsbert van den. "Zijn Opwekkingsliederen kerkliederen?" Pagina's 43-53 in *De liturgie in hervormde gemeenten*. Redactie door Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond. 3^e druk. Apeldoorn: Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland, 2012.
- Brink, G. van den. Vergunst, P.J. (red.). *Wie niet studeert... Over het belang van doorgaande theologische studie*. Apeldoorn: Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland, 2007.
- Cameron, Helen. *Talking about God in practice: Theological Action Research and Practical Theology*. Hymns Ancient & Modern Ltd, 2010. ProQuest Ebook Central.
- Campen, M. van. "Schriftlezing – Het Woord aan het woord." Pagina's 52-58 in *In de kerk, bij God*. Redactie door P.J. Vergunst. Heereveen: Jongbloed, 2014.
- Creswell, John W. Poth, Cheryl N. *Qualitative inquiry and research design*. Los Angeles, CA: SAGE, 2018.
- Chupungco, Anscar J. *Handbook for Liturgical Studies*. Collegeville, MN: Liturgical Press, 1997.
- Commissie Prediking. *Instrument van de Geest: gedachten over hervormd-gereformeerde prediking*. Apeldoorn: Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland, 2016.
- Deeg, Alexander. Plüss, David. *Liturgik*. Lehrbuch Praktische Theologie 5. Gütersloh: Gütersloher Verlaghaus, 2021.
- Egdom, Wim van. Stolk, Maarten., "Tien vragen en antwoorden over de Gereformeerde Bond." *Reformatisch Dagblad*, 13 november 2023. <https://www.rd.nl/artikel/1041591-tien-vragen-en-antwoorden-over-de-gereformeerde-bond>.
- Exalto J. Lieburg, F. van. *Bonders in opmars: hervormd-gereformeerden 1890-1960*. Apeldoorn: Labarum Academic, 2015

Ginkel, H. "Psalmen in overvloed." Pagina's 21-30 in *De liturgie in hervormde gemeenten*. Redactie door Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond. 3^e druk. Apeldoorn: Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland, 2012.

Graaf, J. van der. *Delen of helen? Hervormd kerkelijk even in en met de Gereformeerde Bond, 1951-1981*. Kampen: Kok, 2002.

Heer, J.M.D. de. *Spiegel & spanningsbron. Opinievorming in reformatorische kerken over de evangelische beweging en de charismatische vernieuwing*. Houten: Den Hertog, 2018.

Hogendoorn, C.H. "Prediking – Zo gaat God met ons om." Pagina's 59-66 in *In de kerk, bij God*. Redactie door P.J. Vergunst. Heereveen: Jongbloed, 2014.

Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond, red. *De liturgie in hervormde gemeenten*. 3^e druk. Apeldoorn: Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland, 2012.

Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond, red. *Zingen naar de Schriften*. Huizen: Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland, 2000.

Immink, F.G. *Het heilige gebeurt. Praktijk, theologie en traditie van de protestantse kerkdienst*. 2^e druk. Zoetermeer: Boekencentrum, 2011.

Immink, F.G. "Een dubbele beweging," Pagina's 67-89 in *De weg van de liturgie. Tradities, achtergronden, praktijk*. Redactie door Paul Oskamp, N.A. Schuman, Marcel Barnard et al. 3^e druk. Zoetermeer: Meinema, 2001.

Jong, G. de. Kregting, J. "Stromingen en hun sympathisanten binnen de Protestantse Kerk." *Religie en samenleving* 6, 2 (2011): 223-39.

Jonker, H. *Liturgische Oriëntatie. Gesprekken over de eredienst*. Wageningen: Zomer & Keuning: 1965.

Kamphuis, G.D. "Zing uw psalmen met wijsheid." Pagina's 58-63 in *De liturgie in hervormde gemeenten*. Redactie door Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond. 3^e druk. Apeldoorn: Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland, 2012.

Kuijt, M.A. "Een proces van bezinning." Pagina's 54-57 in *De liturgie in hervormde gemeenten*. Redactie door Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond. 3^e druk. Apeldoorn: Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland, 2012.

Lagemaat, T. van de. *De stille evolutie: Individualisering in de Gereformeerde Bond*. Barneveld: DBUmedia, 2013.

Leeuw, G. van der. *Liturgiek*. Nijkerk: Callenbach, 1946.

Leeuw, G. van der. Noordmans, O. Pol, W.H. van de. *Liturgie in de crisis*. Nijkerk: Callenbach, 1939.

Mason, J. *Qualitative Researching*. Londen: SAGE, 2002.

Mensink, A.J. "Gebed – Beroep op genade." Pagina's 46-51 in *In de kerk, bij God*. Redactie door P.J. Vergunst. Heereveen: Jongbloed, 2014.

Mensink, A.J. "Geroepen tot liturgie." *De Waarheidsvriend*. 23 mei 2016.

<https://gereformeerdebond.nl/de-waarheidsvriend/artikelen/geroepen-tot-liturgie/>.

Miller, John H. "The Nature and Definition of the Liturgy." *Theological Studies* vol. 18, 3 (1957): 325-56.

Noordmans, O. *Liturgie*. Amsterdam: Holland, 1939.

Oskamp, Paul. "Reportages onderweg." Pagina's 11-22 in *De weg van de liturgie. Tradities, achtergronden, praktijk*. Redactie door Paul Oskamp, N.A. Schuman en Marcel Barnard et al. 3^e druk. Zoetermeer: Meinema, 2001.

Post, J.E. *Gereformeerd zijn en blijven, een wankel evenwicht?!: een historisch-sociologisch onderzoek naar de ontwikkelingen van de Gereformeerde Kerken in Nederland, de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk en de Christelijke Gereformeerde Kerken in de twintigste eeuw*. Heerenveen: Groen, 1998.

Post, Paul. *Rituelen. Theorie en praktijk in kort bestek*. Almere: Parthenon, 2021.

Redactie Weerklank. "Inleiding en Verantwoording." *Weerklank*.

<https://www.weerklank.nl/files/bijlagen/Inleiding-en-Verantwoording%281%29.pdf>.

Roseboom, H. "Het wezen van de liturgie." Pagina's 17-20 in *De liturgie in hervormde gemeenten*. Redactie door Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond. 3^e druk. Apeldoorn: Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland, 2012.

Schuurman, J.C. "Dankzegging en voorbede – Twee bijbelse opdrachten." Pagina's 93-99 in *In de kerk, bij God*. Redactie door P.J. Vergunst. Heereveen: Jongbloed, 2014.

Schuurman, J.C. "Gods werk centraal." *De Waarheidsvriend*. 10 maart 2022.

<https://gereformeerdebond.nl/de-waarheidsvriend/artikelen/gods-werk-centraal-2/>.

Smelt, L.W. "Collecte – Geven is teruggeven." Pagina's 86-92 in *In de kerk, bij God*. Redactie door P.J. Vergunst. Heereveen: Jongbloed, 2014.

"Statuten." *Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland*.

<https://gereformeerdebond.nl/wp-content/uploads/2023/04/vergelijking-statuten.doc.pdf>.

Thomas, David R. "A general inductive approach for qualitative data analysis." *American Journal of Evaluation* vol. 27, 2 (2006): 237-46.

Uitbeijerse, Arjen J.A. "Muziek – Zingen op zondag." Pagina's -105 in *In de kerk, bij God*. Redactie door P.J. Vergunst. Heereveen: Jongbloed, 2014.

Verboom, W. "Stijl – Eerbied, eenvoud, rust." Pagina's 120-25 in *In de kerk, bij God: aspecten van de reformatorische eredienst*. Redactie door P.J. Vergunst. Heereveen: Jongbloed, 2014.

Verbrugge, A.M. *De gezagscrisis. Filosofisch essay over een wankele orde*. Amsterdam: Boom, 2023.

Vergunst, Piet J. "Leiding geven ondanks ongelijktijdigheid." Pagina's 8-11 in *De liturgie in hervormde gemeenten*. Redactie door Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond. 3^e druk. Apeldoorn: Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland, 2012.

Vergunst, P.J. "Inleiding – Liturgie bewaart ons bij God." Pagina's 9-16 in *In de kerk, bij God: aspecten van de reformatorische eredienst*. Redactie door P.J. Vergunst. Heereveen: Jongbloed, 2014.

Vergunst, P.J. "In Gods huis." *De Waarheidsvriend*. 2 september 2021.

<https://www.dewaarheidsvriend.nl/de-waarheidsvriend/artikelen/in-gods-huis-2/>.

Vergunst, P.J. "Psalmen en dichters." *De Waarheidsvriend*. 20 februari 2024.

<https://gereformeerdebond.nl/de-waarheidsvriend/artikelen/psalmen-en-dichters/>.

Vergunst, P.J. "Vijf jaar HSV." *De Waarheidsvriend*. 1 december 2015.

<https://www.dewaarheidsvriend.nl/de-waarheidsvriend/artikelen/vijf-jaar-hsv/>.

Visser, P.J. "Het Woord horen – Over luisteren gesproken," Pagina's 67-72 in *In de kerk, bij God*. Redactie door P.J. Vergunst. Heereveen: Jongbloed, 2014.

Vries, Marc J. de. "Een onderzoek naar de praktijk." Pagina's 64-68 in *De liturgie in hervormde gemeenten*. Redactie door Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond. 3^e druk. Apeldoorn: Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland, 2012.

Waal, L. van der "Nieuw beleid voor GB geen oplossing." *De Waarheidsvriend*. 17 februari 2014.

<https://gereformeerdebond.nl/de-waarheidsvriend/artikelen/nieuw-beleid-voor-gb-geen-oplossing/>.

Watkins, C. *Disclosing Church: An Ecclesiology Learned from Conversations in Practice*. Taylor & Francis Group, 2020. ProQuest Ebook Central.

Zwerus, A. "Jaarverslag over de periode van 1 mei 2024 tot 1 mei 2025" *De Waarheidsvriend*.

https://gereformeerdebond.nl/wp-content/uploads/issues/20_Waarheidsvriend20_2025-LR-jaarrekening-2.pdf.